ما شاء الله لا قوة الا بالله

الحمد للہ کہ ارشادات جناب مولانا محمد [illegible] مدرسہ احمدیہ آرہ

صوت الاحمدی

١٣١٢ ھ

١٨٩٤ ء

[illegible] باہتمام منشی محمد [illegible]

مطبع خلیلی واقع آرہ میں چھپا

بسم الله الرحمن الرحیم

الحمد لله وسلام علی عباده الذین اصطفی

امّا بعد این رساله ایست موسوم بفصول احمدی مشتمل بر دو حصه حصه اول در تصریف و دوم در خط - الله تعالی طلبهٔ مدرسه احمدیه و سائر طلبه را بدان منتفع سازد -

التصریف

تصریف نام مجموعه قوانینی ست که بدان احوال اوزان کلمات شناخته شود -

واول واضع آن ابو مسلم معاذ بن مسلم هرّاء نحوی بوده است درعلم نحو وقرارت وحدیث بهرهٔ وافی داشت - در سنه ۱۸۷ھ فوت کرد

این حصه مشتمل بر بست (۲۱) ویک فصل ست فصل صرف افعال - گردگران ۱۲

فصل صرف افعال

بدانکه کلمات عرب سه قسم ست۔ فعل۔ اسم۔ حرف۔
فعل چهار قسم ست۔ ماضی۔ مضارع۔ امر۔ نهی
و هر یکی بر دو گونه ست ثلاثی (که سه حرف اصلی داشته باشد)
رباعی (که چهار حرف اصلی داشته باشد) و هر یکی ازین نیز دو
قسم ست مجرد (که درو حرف زائد نباشد) مزید (که درو حرف
زائد هم باشد)

بدانکه حروف کلمات بر دو گونه ست اصلی (که در جمیع
گردان کلمه یافته شود) زائد (که چنان نبود)

صرفیان اصلی را بفا و عین و لام تعبیر کنند۔ و زائد را

بلفظہ۔ واگر حرفِ اصلی پیش از سہ بود اصلی چہارم را با

ثانیہ و اصلی پنجم را بلامِ ثالثہ تعبیر کنند۔

ماضی ثلاثی مجرد را سہ وزن ست فَعَلَ فَعِلَ فَعُلَ

وہمچنین مضارعش را یَفْعَلُ یَفْعِلُ یَفْعُلُ۔

و ماضی رباعی مجرد را یک وزن ست فَعْلَلَ وہمچنین

مضارعش را یُفَعْلِلُ۔

ماضی و مضارع و امر و نہی دو قسم ست معروف مجہول

وہر یکی از ماضی و مضارع مُثبت ست و منفی۔

بدانکہ اقسام فاعل ہیژدہ اند شش غائب سہ مذکر

وسہ مونث وہمچنین شش حاضر۔ وشش متکلم

پس قیاس آن بود کہ ہر یکی از ماضی و مضارع بر ہیژدہ

می آمد موافق عددِ اقسام فاعل۔ لیکن ماضی بر سیزدہ آ

سہ مشترک وباقی خاص۔ ومضارع بر یازدہ چہار

مشترک وباقی خاص۔

اثبات فعل ماضی معروف ثلاثی مجرد

فَعَلَ فَعَلَا فَعَلُوا فَعَلَتْ فَعَلَتَا فَعَلْنَ

...لت فَعَلْتُمَا فَعَلْتُمْ فَعَلْتِ فَعَلْتُنَّ فَعَلْتُ فَعَلْنَا

ق[۱] چون ماقبل آخر ماضی معروف را کسره دهی و هر متحرک (اگر باشد) ماقبل وی را ضمه، ماضی مجهول گردد۔

اثبات فعل ماضی مجهول ثلاثی مجرد

فُعِلَ فُعِلَا فُعِلُوا الخ

ق[۲] چون در اول ماضی مثبت حرف نفی (مَا و لَا) در آری۔ ماضی منفی گردد۔

نفی فعل ماضی معروف و مجهول ثلاثی مجرد

مَا فَعَلَ الخ لَا فَعَلَ الخ مَا فُعِلَ الخ لَا فُعِلَ الخ۔

ق[۳] چون یکی از چهار حروف اَتَیْنَ در اول ماضی در آری مضارع گردد۔ و این حروف را علامت مضارع خوانند

اثبات فعل مضارع معروف ثلاثی مجرد

يَفْعُلُ يَفْعُلَانِ يَفْعُلُونَ تَفْعُلُ تَفْعُلَانِ يَفْعُلْنَ تَفْعُلُونَ تَفْعُلِينَ تَفْعُلْنَ اَفْعُلُ نَفْعُلُ۔

ق[۴] چون علامت مضارع را ضمه دهی و ماقبل آخرش را

فتحہ۔ مضارع مجہول گردد۔

اثبات فعل مضارع مجہول ثلاثی مجرد

یُفْعَلُ یُفْعَلَانِ یُفْعَلُوْنَ الخ

ق چون در اول مضارع مُثبت حرف نفی (مَا و لَا ولَنْ و لَمْ) درآری مضارع منفی گردد۔ لیکن مَا و لَا تغیری در لفظ مضارع ندہد بخلاف لَنْ و لَمْ۔

نفی فعل مضارع معروف و مجہول ثلاثی مجرد

مَا یَفْعَلُ الخ لَا یَفْعَلُ الخ مَا یُفْعَلُ الخ لَا یُفْعَلُ الخ

ق لَنْ مضارع مثبت را بمعنی مستقبل منفی گرداند و مسمّٰی بنفی تاکید بلَنْ۔ و جز دو صیغہ (یَفْعَلْنَ و تَفْعَلْنَ) باقی صیغہارا نصب کند یعنی در آخر چہار صیغہ (یَفْعَلُ تَفْعَلُ اَفْعَلُ نَفْعَلُ) فتحہ دہد۔ و از پنج صیغہ (یَفْعَلَانِ تَفْعَلَانِ یَفْعَلُوْنَ تَفْعَلُوْنَ تَفْعَلِیْنَ) نون اعرابی را بیفگند۔

نفی تاکید بلَنْ در فعل مستقبل معروف

لَنْ یَّفْعَلَ لَنْ یَّفْعَلَا لَنْ یَّفْعَلُوْا لَنْ تَفْعَلَ

کردہ نشود یا کردہ خواہد شد آن یک مرد در زمانہ حال یا استقبال صیغہ واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل مضارع مجہول ثلاثی مجرد ۱۲

نمی کند یا نخواہد کرد آن یک مرد در زمانہ حال یا استقبال صیغہ واحد مذکر غائب بحث نفی فعل مضارع معروف ثلاثی مجرد ۱۲

کردہ نمی شود یا کردہ نخواہد شد آن یک مرد در زمانہ حال یا استقبال صیغہ واحد مذکر غائب بحث نفی فعل مضارع مجہول ثلاثی مجرد ۱۲

ہرگز نخواہد کرد آن یک مرد در زمانہ استقبال صیغہ واحد مذکر غائب بحث نفی تاکید بلن در فعل مستقبل معروف ۱۲

لَنْ تَفْعَلَا لَنْ يَفْعَلْنَ لَنْ تَفْعَلُوا لَنْ تَفْعَلِي
لَنْ تَفْعَلْنَ لَنْ أَفْعَلَ لَنْ نَفْعَلَ۔

نفی تاکید بلن در فعل مستقبل مجہول

لَنْ يُفْعَلَ لَنْ يُفْعَلَا لَنْ يُفْعَلُوا الخ

ق لَمْ مضارع مثبت را بمعنی ماضی منفی گرداند و مسمّٰی نفی جحد بلم و جز یفعلن و تفعلن باقی صیغہا را جزم کند یعنی آخر چہار صیغہ را ساکن کند۔ و اگر آخر حرف علت (و ا ی) باشد بیفگند (لم یدع) اصلہ لم یدعو ۱۲ و از پنج صیغہ نون اعرابی را ساقط کند۔ واو، الف، یا ۱۲

نفی جحد بلم در فعل مضارع معروف

لَمْ يَفْعَلْ لَمْ يَفْعَلَا لَمْ يَفْعَلُوا لَمْ تَفْعَلْ
لَمْ تَفْعَلَا لَمْ يَفْعَلْنَ لَمْ تَفْعَلُوا لَمْ تَفْعَلِي
لَمْ تَفْعَلْنَ لَمْ أَفْعَلْ لَمْ نَفْعَلْ

نفی جحد بلم در فعل مضارع مجہول

لَمْ يُفْعَلْ لَمْ يُفْعَلَا لَمْ يُفْعَلُوا الخ

ق چون در اول مضارع لام تاکید مفتوح و در آخرش

نون تاکید ثقیله یا خفیفه در آری نونهای اعرابی را بیفگن و واو جمع مذکر را (اگر ما قبلش مضموم باشد) و یای واحد مونث حاضر را (اگر ما قبلش مکسور باشد) هم بیفگن و در ثقیله بعد نون جمع مونث الف فاصل در آر و ما قبل ثقیله در تثنیه و جمع مونث ساکن بود و در جمع مذکر مضموم و در واحد مونث حاضر مکسور و در چهار باقی مفتوح - و نون خفیفه در صیغهائیکه قبل ثقیله الف باشد در نیاید و در باقی احکام مثل ثقیله است -

لام تاکید با نون تاکید ثقیله در فعل مستقبل معروف

لَیَفْعَلَنَّ لَیَفْعَلَانِّ لَیَفْعَلُنَّ لَتَفْعَلَنَّ
لَتَفْعَلَانِّ لَیَفْعَلْنَانِّ لَتَفْعَلُنَّ لَتَفْعَلِنَّ
لَتَفْعَلْنَانِّ لَاَفْعَلَنَّ لَنَفْعَلَنَّ

لام تاکید با نون تاکید ثقیله در فعل مستقبل مجهول

لَیُفْعَلَنَّ لَیُفْعَلَانِّ لَیُفْعَلُنَّ الخ

لام تاکید با نون تاکید خفیفه در فعل مستقبل معروف

لَیَفْعَلَنْ لَیَفْعَلُنْ لَتَفْعَلَنْ لَتَفْعَلُنْ

این قید برای آنست که اگر ما قبل واو جمع مذکر مضموم نباشد آن واو را نیفگنند (کیدعونّ) ۱۲

قید برای آنست که اگر ما قبل یای واحد مونث حاضر مکسور نباشد آن یا را نیفگنند (کیدعینّ) ۱۲

لَتَفْعَلِنْ لَاَفْعَلَنْ لَنَفْعَلَنْ

لام تاکید بانون تاکید خفیفه در فعل مستقبل مجہول

لَيُفْعَلَنْ لَيُفْعَلُنْ الخ

ق۹ امر حاضر معروف از مضارع حاضر معروف بساز۔ علامت مضارع را بینداز و در آخر حکم لَمْ جاری کن (از تَصَرِّفُ صَرِّفْ) واگر ما بعد علامت مضارع ساکن باشد ہمزۂ وصل نیز بیفزا۔ اگر ما قبل آخر مضموم باشد ہمزۂ وصل مضموم (از تَنْصُرُ۔ اُنْصُرْ۔ واز تَدْعُوْ اُدْعُ) ورنہ مکسور (از تَضْرِبُ۔ اِضْرِبْ واز تَفْتَحُ اِفْتَحْ۔ واز تَرْمِيْ۔ اِرْمِ۔ واز تَخْشٰى۔ اِخْشَ)

امر حاضر معروف	اِفْعَلْ	اِفْعَلَا	اِفْعَلُوْا	اِفْعَلِيْ	٠	اِفْعَلْنَ
بانون ثقیله	اِفْعَلَنَّ	اِفْعَلَانِّ	اِفْعَلُنَّ	اِفْعَلِنَّ	٠	اِفْعَلْنَانِّ
بانون خفیفه	اِفْعَلَنْ	٠	اِفْعَلُنْ	اِفْعَلِنْ	٠	٠

ق۱۰ چون امر حاضر مجہول یا امر غائب معروف یا مجہول یا امر متکلم معروف یا مجہول بنا کنی لام مکسور در اول ہمان قسم مضارع در آر و در آخر حکم لَمْ جاری کن۔

واحد مذکر بحث امر حاضر معروف بانون ثقیله ۱۲
۱۵ مذکر درین تو یکم در زمانہ استقبال صیغه واحد مذکر بحث امر حاضر معروف بانون خفیفه ۱۲

امر حاضر مجهول	لِتُفْعَلْ	لِتُفْعَلَا	لِتُفْعَلُوا	لِتُفْعَلِی	٠	لِتُفْعَلْنَ	٠	٠
،، بانون ثقیله	لِتُفْعَلَنَّ	لِتُفْعَلَانِّ	لِتُفْعَلُنَّ	لِتُفْعَلِنَّ	٠	لِتُفْعَلْنَانِّ	٠	٠
،، بانون خفیفه	لِتُفْعَلَنْ	٠	لِتُفْعَلُنْ	لِتُفْعَلِنْ	٠	٠	٠	٠
امر غائب و متکلم معروف و مجهول	لِیُفْعَلْ	لِیُفْعَلَا	لِیُفْعَلُوا	لِتُفْعَلْ	لِتُفْعَلَا	لِیُفْعَلْنَ	لِاُفْعَلْ	لِنُفْعَلْ
،، بانون ثقیله	لِیُفْعَلَنَّ	لِیُفْعَلَانِّ	لِیُفْعَلُنَّ	لِتُفْعَلَنَّ	لِتُفْعَلَانِّ	لِیُفْعَلْنَانِّ	لِاُفْعَلَنَّ	لِنُفْعَلَنَّ
،، بانون خفیفه	لِیُفْعَلَنْ	٠	لِیُفْعَلُنْ	لِتُفْعَلَنْ	٠	٠	لِاُفْعَلَنْ	لِنُفْعَلَنْ

ق چون نهی بنا کنی لامی نهی در اول مضارع درآر و در آخر حکم لم جاری کن۔

امر حاضر مجهول بانون ثقیله ۱۲ بایدکه ضرور کرده شوی تو یکمرد در زمانه استقبال صیغه واحد مذکر بحث امر حاضر مجهول بانون خفیفه ۱۲ (معنی معروف) بایدکه کند آن یکمرد در زمانه استقبال صیغه واحد مذکر بحث امر غائب معروف (معنی مجهول) بایدکه کرده شود آن یکمرد در زمانه استقبال صیغه واحد مذکر بحث امر غائب مجهول بانون خفیفه ۱۲

نہی حاضر معروف و مجہول	لا تفعل	لا تفعلا	لا تفعلوا	لا تفعلی	٠	لا تفعلن	٠	٠
״ بانون ثقیلہ	لا تفعلنّ	لا تفعلانّ	لا تفعلنّ	لا تفعلِنّ	٠	لا تفعلنانّ	٠	٠
״ بانون خفیفہ	لا تفعلن	٠	لا تفعلن	لا تفعلِن	٠	٠	٠	٠
نہی غائب و متکلم معروف و مجہول	لا یفعل	لا یفعلا	لا یفعلوا	لا تفعل	لا تفعلا	لا یفعلن	لا افعل	لا نفعل
״ بانون ثقیلہ	لا یفعلنّ	لا یفعلانّ	لا یفعلنّ	لا تفعلنّ	لا تفعلانّ	لا یفعلنانّ	لا افعلنّ	لا نفعلنّ
״ بانون خفیفہ	لا یفعلن	٠	لا یفعلن	لا تفعلن	٠	٠	لا افعلن	لا نفعلن

فصل مصدر و مشتق و جامد

اسم بر دو گونہ است معرب مبنی معرب سہ

(معنی معروف) مکن تو یکمرد در زمانۂ استقبال صیغہ واحد مذکر بحث نہی حاضر معروف (معنی مجہول) باید کہ نکردہ نشوی تو یکمرد در زمانۂ استقبال صیغہ واحد مذکر بحث نہی حاضر مجہول ۱۳

بحث نہی غائب معروف بانون خفیفہ (معنی مجہول) باید کہ ہرگز کردہ نشود آن یکمرد در زمانۂ استقبال صیغہ واحد مذکر بحث نہی غائب مجہول بانون خفیفہ ۱۲

قسم ست - مصدر - مشتق - جامد -

مصدر اسمیست که ماخذ فعل بود (علم که ماخذ علم یعلم - اعلم - لا تعلم ست)

مشتق اسمیست که از مصدر مصنوع باشد (عالم معلوم - معلم وجز آن که از علم مصنوع ست)

جامد اسمیست که نه مصدر باشد و نه مصنوع از مصدر

جامد

جامد سه گونه ست - ثلاثی - رباعی - خماسی

ثلاثی آنکه در وی سه حرف اصلی باشد رباعی آنکه در وی چهار حرف اصلی باشد خماسی آنکه در وی پنج حرف اصلی باشد -

و هر یکی ازین بر دو گونه ست مجرد که در وی حرف زائد نباشد (فرس - جعفر - سفرجل) مزید که در وی حرف زائد هم باشد (غزال - قنفخ - خزعبیل)

بدانکه زائد در اسم جامد بیش از چهار حرف نبود پس جامد از هفت حرف تجاوز نکند مگر بندرت -

ثلاثی مجرد را ده وزن ست (فَلْس - فَرَس - کَتِف -
پیسه ۱۲ اسپ ۱۲ شانه ۱۲

عَضُد - حِبْر - عِنَب - اِبِل - قُفْل - صُرَد -
بازو ۱۲ سیاهی دوات ۱۲ انگور ۱۲ شتر ۱۲ تالا ۱۲ لٹورا ۱۲

عُنُق)
گردن ۱۲

در کَتِف کَتْف و کِتْف نیز رواست. و در فَخِذ فَخْذ فِخْذ و در عَضُد عَضْد عُضْد و در اِبِل اِبْل - و در عُنُق عُنْق - و در شَعَر شَعْر -

رباعی مجرد را شش وزن ست (جَعْفَر
نهر ۱۲

زِبْرِج - بُرْثُن - دِرْهَم - قِمَطْر - جُخْدَب -
زینت ۱۲ چنگال شیر ۱۲ درم ۱۲ مرد کوتاه ۱۲ ملخ و انگهیوڑا ۱۲

خماسی مجرد را چهار وزن ست (سَفَرْجَل -
بهی ۱۲

قُذَعْمِل - جَحْمَرِش - قِرْطَعْب)
شتر فربه ۱۲ پیرزن ۱۲ چیزی اندک ۱۲

ثلاثی مزید را بسیار وزن ست (عَوْسَج
فوعل ۱۲

حَمْدُون - اِسْتَبْرَق - عَاشُورَاء - وجز آن)
فعلون ۱۲ استفعل ۱۲ فاعولاء ۱۲

رباعی مزید را نیز بسیار وزن ست لیکن نسبت بثلاثی مزید کمتر (کَنَهْبَل - زَعْفَرَان - عَبَوْثَرَان -
فنعلل فعللان ۱۲ فعولَلان ۱۲

وجز آن)

خماسی مزید را پنج وزن ست (عَضْرَفُوط -
فعللول ۱۲

جزعبیل - قطربوس - قبعثری سلسبیل
فعلّیل - فعلول - فعلّلی - فعلبیل
دس اصطفلینة - مغناطیس - قرعلانة
فعلّلینة - فعلالیل - فعللانة

وجز آن ہم خماسی مزید اند این اوزان را چرا اعتبار نکردند ج
اینہا از نوادر اند لہذا اعتبار نکردند)

مصدر و مشتق

مصدر و مشتق بر دو گونه است - ثلاثی - رباعی -
و ہر یکی ازین بر دو گونه است مجرد - و مزید -

فعل و مصدر و مشتق در اطلاق مجرد و مزید
تابع اول صیغهٔ ماضی خود اند -

مصدر ثلاثی مجرد را اوزان کثیر است (قتل -
فسق - شغل - رحمة - نشدة - کدرة -
وجز آن که در تلقین ذکر یافت) و ہمه غیر مطرد ست -
مگر مفعِل در مثال واوی - و مفعَل در غیر آن -
و فعلان در حرکت و اضطراب که مطرد ست -
و غالب از ہر باب در حرفه و مانند آن فِعالة آید
(خیاطة - صیاغة - امارة) و در رمیدان

و برانگیختن و مانند آن فِعَالٌ (فِراَرٌ - شِرَادٌ - ضِرَابٌ - حِرَانٌ) و در لون فُعْلَةٌ (حُمْرَةٌ - خُضْرَةٌ) و در صوت فُعَالٌ و فَعِيلٌ (بُغَامٌ - عُوَاءٌ - ضَجِيجٌ - هَدِيرٌ) و در بیماری از غیر فَعِلَ - فُعَالٌ (سُعَالٌ - صُدَاعٌ - دُوَارٌ) و از فَعِلَ فَعَلٌ (وَرَمٌ - مَرَضٌ - وَجَعٌ)

و مصدر غیر ثلاثی مجرد را از هر باب وزنی ست مطرد که همواره بران وزن آید - اگرچه در بعضی ابواب بعض اوزان سماعی هم باشند - و از هر باب بروزن اسم مفعول آن باب هم مطرد آید -

و برای مبالغه مطلقاً تَفْعَالٌ و فِعِّيلَى و جز آن آید (تَلْعَابٌ - دِلِّيلَى - رَغَبُوتٌ)

و برای مرّت از ثلاثی مجرد فَعْلَةٌ (جَلْسَةٌ) - و برای هیئت فِعْلَةٌ (جِلْسَةٌ) و از غیر ثلاثی مجرد بروزن مصدر اشهر آن باب آید بزیادت تا در آخرش (اِجْتِنَابَةٌ)

مشتق علی المشہور شش نوع ست۔ (بنا بر مشہور ۱۲)

(۱) اسم فاعل از ثلاثی مجرد فَاعِلٌ فَاعِلَانِ فَاعِلُوْنَ فَاعِلَةٌ فَاعِلَتَانِ فَاعِلَاتٌ۔

وبرای مبالغہ فَعِلٌ (لَهِمٌ) فَعِيْلٌ (عَلِيْمٌ) فَعُوْلٌ (فَرُوْقٌ) فَعَّالٌ (حَمَّادٌ) فُعَّالٌ (قُرَّاءٌ) مِفْعَلٌ (مِقْوَلٌ) مِفْعَالٌ (مِقْوَالٌ) مِفْعِيْلٌ (مِنْطِيْقٌ) فِعِّيْلٌ (عِرِّيْفٌ) فُعَلَةٌ (ضُحَكَةٌ) فُعَّلٌ (قُلَّبٌ) فَاعُوْلٌ (فَارُوْقٌ) وجز آن۔

وگاہی برای زیادت مبالغہ تا افزایند (عَلَّامَةٌ مِجْزَامَةٌ)

(۲) اسم مفعول از ثلاثی مجرد مَفْعُوْلٌ مَفْعُوْلَانِ مَفْعُوْلُوْنَ مَفْعُوْلَةٌ مَفْعُوْلَتَانِ مَفْعُوْلَاتٌ۔

وبرای مبالغہ فُعْلَةٌ (ضُحْكَةٌ) وجز آن۔

واسم فاعل واسم مفعول از غیر ثلاثی مجرد از ہر باب

لہم و بسیار خوار۔ علیم و بسیار دانا۔ فروق و بسیار ترسان۔ حماد و بسیار ستاینده۔ قراء و بسیار خواننده۔ مقول و مقوال و بسیار گو۔ منطیق و بسیار گویا۔ عریف و بسیار شناسا۔ ضحکة و بسیار خندان۔ قلب و بسیار دانا بکارہا و برگرداننده۔ فاروق و بسیار فرق کننده میان حق و باطل۔ علامة و بسیار دانا۔ مجزامة و بسیار ببرنده۔ ضحکة و آنکه بسیار بر وی خندند ۱۲

بروزن مضارع آن باب آید لیکن بجای علامت مضارع میم مضموم باشد و در اسم فاعل ما قبل آخر مکسور و در اسم مفعول مفتوح (مُجْتَنِبٌ. مُجْتَنَبٌ از یَجْتَنِبُ)

(۳) اسم ظرف از ثلاثی مجرد اگر مضارعش مکسور العین یا مثال واوی باشد مَفْعِلٌ آید (مَضْرِبٌ مَبِيعٌ. مَوْلِدٌ) والاّ مَفْعَلٌ (مَنْصَرٌ. مَفْتَحٌ. مَيْقَظٌ. مَرْمًى. مَدْعًى. مَمَدٌّ) وجمعهما مَفَاعِلُ.

و از غیر ثلاثی مجرد از هر باب بروزن اسم مفعول آن باب آید (مُجْتَنَبٌ)

بدانکه چون چیزی در جای کثیر باشد برای دلالت بر کثرتش مَفْعَلَةٌ بسیار آید (مَأْسَدَةٌ. مَسْبَعَةٌ. مَذْأَبَةٌ. مَقْبَرَةٌ. مَزْبَلَةٌ)

(۴) اسم آله از ثلاثی مجرد مِفْعَلٌ. مِفْعَلَةٌ. مِفْعَالٌ. وگاهی فِعَالٌ. جمع الاوّلین

مَفَاعِلُ وَجَمعُ الثَّالِث مَفَاعِيلُ وَجمعُ الرَّابِع فَعَائِلُ ـ واگر از غیر ثلاثی مجرد خواہند بزیادت لفظ (مَابِہٖ) قبل مصدرش بنا کنند (مَابِہِ الاِجتِنَاب)

(۵) اسم تفضیل اَفعَلُ اَفعَلَانِ اَفعَلُونَ اَفَاعِلُ فُعلٰی فُعلَیَانِ فُعلَیَاتٌ فُعَلٌ ـ

(۶) صفت مُشبَّہہ را اوزان کثیر ست (صَعبٌ صِفرٌ ـ صُلبٌ ـ حَسَنٌ ـ خَشِنٌ ـ نَدُسٌ ـ کَرِیمٌ ـ اَحمَرُ ـ طَیِّبٌ ـ لَوذَعٌ ـ لَوذَعِیٌّ ـ دُرِّیٌّ ـ کَرَوَّسٌ ـ قُدُّوسٌ وجز آن) وہمہ اوزانش مقصور بر سماع ست ـ لیکن غالباً از لون وعیب ظاہر وحلی بر اَفعَلُ آید (اَخضَرُ اَعوَرُ ـ اَبلَجُ) واز عیب باطن بر فَعِلٌ (لَحِزٌ) واز جُوع وعَطش وضد آن بر فَعلَانُ وفَعلٰی (جَوعَانُ ـ جَوعٰی وعَطشَانُ ـ عَطشٰی وشَبعَانُ ـ شَبعٰی وریَّانُ ـ ریَّا) ـ

وازمضاعف وناقص یائی بر فَعِیلٌ (طَبِیبٌ۔ لَبِیبٌ۔ تَقِیٌّ۔ شَقِیٌّ) وازغیر اینہا از فَعِلَ بر فَعِلٌ (فَرِحٌ) واز فَعُلَ فَعِیلٌ (شَرِیفٌ) واز فَعَلَ بر فَعْلٌ (حَقٌّ) وفَعُولٌ (صَبُورٌ) وفَیْعِلٌ (طَیِّبٌ)

بدانکہ صفت مشبہہ در مشتق منحصر نیست بلکہ گاہی جامد رباعی وخماسی نیز می باشد (عَبْقَرٌ۔ جَعْنَدَلٌ۔ شَمَرْدَلٌ۔ عَلْطَبِیسٌ)

تذنیب

بدانکہ مشتق را علاوہ اقسام ششگانہ مذکورہ اقسام دیگر نیز اند۔ ازانجملہ است وزن فُعَالَۃٌ کہ موضوع برای چیزی ردی اندک کہ ازچیزی بسیار ساقط وجدا شدہ باشد (قُلَامَۃٌ۔ قُرَاضَۃٌ۔ نُخَامَۃٌ۔ نُخَالَۃٌ۔ نُفَایَۃٌ۔ جُرَادَۃٌ۔ حُکَاکَۃٌ۔ نُقَاوَۃٌ۔ نُقَایَۃٌ)

رواست کہ این وزن را اسم مفصول یا اسم فضلہ یا اسم ساقط نامند۔

وازانجمله فُعْلَةٌ است برای مقدار (شُرْبَة حُسْوَة - غُرْفَة - اُكْلَة - لُقْمَة) وروا است که این را اسم مقدار نامند۔

وازانجمله اوزان دیگراند برای معانی دیگر۔ ازینجا نیک پیدا است که اقسام مشتق در شش منحصر نیست چنانکه مشهور است۔

فصل ابواب

چون مضارع فَعَلَ سه است (يَفْعُلُ) ومضارع فَعِلَ دو (يَفْعَلُ) ومضارع فَعُلَ یک (يَفْعُلُ) لاجرم ابواب فعل ثلاثی مجرد در شش منحصر گردید۔

(۱) **فَعَلَ يَفْعِلُ** (ضَرَبَ - يَضْرِبُ - ضَرْبًا ضَارِبٌ ضُرِبَ يُضْرَبُ ضَرْبًا مَضْرُوبٌ الامر اِضْرِبْ والنهي لَا تَضْرِبْ الظرف مَضْرِبٌ مَضْرِبَانِ مَضَارِبُ والآلة مِضْرَبٌ مِضْرَبَةٌ مِضْرَابٌ مِضْرَبَانِ مِضْرَبَتَانِ مِضْرَابَانِ مَضَارِبُ مَضَارِيبُ اسم التفضيل اَضْرَبُ اَضْرَبَانِ

سله شش بة رفا مقدار سیرابی از آب ۱۲ سکه حسوة جرعه اندازه یکبار آشام ۱۲ اندازه پری دهان از چیز رقیق که آنرا توان آشامید ۱۲ سکه غرفة بکف آب ۱۲ سکه اکلة یکبار طعام ۱۲ سکه لقمة نواله ۱۲

اَضْرِبُوْنَ اَضَارِبُ ضُرَيْبِيْ ضُرَيْبَانِ ضُرَيْبَاتٌ
ضُرَيْبٌ الخ)

(۲) فَعَلَ يَفْعُلُ (نَصَرَ يَنْصُرُ نَصْرًا نَاصِرٌ الخ)
یاری کردن ۱۲

(۳) فَعِلَ يَفْعَلُ (سَمِعَ يَسْمَعُ سَمْعًا سَامِعٌ الخ)
شنیدن ۱۲

واین ہر ۳ ابواب را اُصُول واُمَّہات و دَعَائم گویند

(۴) فَعَلَ يَفْعَلُ (فَتَحَ يَفْتَحُ فَتْحًا فَاتِحٌ الخ)
کشادن ۱۲

(۵) فَعُلَ يَفْعُلُ (كَرُمَ يَكْرُمُ كَرَمًا كَرِيْمٌ الخ)
بزرگ شدن ۱۲

(۶) فَعِلَ يَفْعِلُ (حَسِبَ يَحْسِبُ حِسْبَانًا حَاسِبٌ الخ)
پنداشتن ۱۲

واین ہر ۳ ابواب را فُرُوع خوانند۔

(س) مضارع فَعِلَ يَفْعُلُ ہم آمدہ ست (فَضِلَ يَفْضُلُ) پس حصر ابواب ثلاثی مجرد در شش چگونہ صحیح باشد

ج این لفظ از دو باب آمدہ ست نَصَرَ و سَمِعَ پس مضارع فَضِلَ يَفْضَلُ ست۔ و مضارع فَضَلَ يَفْضُلُ پس فَضِلَ يَفْضُلُ بابی جداگانہ نیست بلکہ از قبیل تداخل یعنی خلط ماضی بابی با مضارع بابی دیگر۔ پس نقص بر حصر مذکور وارد نشود۔ وہمچنین نَعِمَ يَنْعُمُ و حَضِرَ يَحْضُرُ

وَنَكَلَ يَنكُلُ و شَمِلَ يَشمَلُ و قَنِطَ يَقنُطُ و رَكِنَ
يَركُنُ ازیں داخل است۔

پس مضارع فَعُلَ يَفعَلُ هم آمده است (كَادَ يَكَادُ كه
دراصل كَوُدَ يَكوَدُ بود) پس حصر مذکور منقوض شد ج
كَلَا نُسَلِّمُ كه كَادَ دراصل كَوُدَ بود بلكه دراصل كَوِدَ بود
وضمه شاذ است پس حصر مذکور منقوض نشد۔)

رباعی مجرد را یک باب است مصدرش فَعلَلَة
(بَعثَرَ يُبَعثِرُ بَعثَرَةً مُبَعثِرٌ الخ) برانگیختن ۱۲
وگاهی مصدرش فَعلَال۔ فِعلَال۔ فَعلَلَى
فُعلُلَاء نیز آید (زَلزَال۔ سِرهَاف۔ قَهقَرَى
جنبانیدن ۱۲ غذای طفل را نیکو کردن ۱۲ پس پا باز آمدن
قُرفُصَاء۔

رباعی مزید را سه باب است یکی بی همزه وصل
و دو با همزه وصل۔

(۱) تَفَعلُلٌ (تَسَربَلَ يَتَسَربَلُ تَسَربُلًا مُتَسَربِلٌ الخ)
(۲) اِفعِنلَالٌ (اِحرَنجَمَ يَحرَنجِمُ اِحرِنجَامًا مُحرَنجِمٌ الخ)
(۳) اِفعِلَّالٌ (اِقشَعَرَّ يَقشَعِرُّ اِقشِعرَارًا مُقشَعِرٌّ الخ)

وگاہی مصدرش فِعلِیلت آید (قُشَعرِیرۃ - طُمَانِینۃ)

موی بر تن خاستن ۱۲ — آرام یافتن ۱۲

ثلاثی مزید بر دو گونہ است (۱) ملحق (کہ بر ثلاثی یک حرف یا زیادہ بیفزایند تا در ہمہ تصرفات مُوازِن رباعی مجرد یا مزید گردد)

ہموزن ۱۲ — رباعی ۱۲

(۲) مُطلَق (کہ چنان نبود)

مطلق دو قسم ست (۱) با ہمزہ وصل کہ آن را غیر مُماثِل رباعی خوانند (۲) بی ہمزہ وصل کہ آنرا مُماثِل رباعی نامند۔ غیر مُماثِل را ہفت باب ست۔

(۱) اِفتِعَالٌ (اِجتَنَبَ یَجتَنِبُ اِجتِنَابًا مُجتَنِبٌ الخ) پرہیز کردن ۱۲

(۲) اِستِفعَالٌ (اِستَنصَرَ یَستَنصِرُ اِستِنصَارًا یاری خواستن ۱۲ مُستَنصِرٌ الخ) اِستِکَان در اصل اِستَکوَنَ ذلیل گردید ۱۲ بود بر وزن اِستَفعَلَ نہ اِستَکَنَ بر وزن اِفتَعَلَ یعنی مشتق از کون ست نہ از سکون۔

۳۵ فتحہ واو را بما قبل دادہ واو را بالف بدل کردند اِستِکَان شد ۱۲

(۳) اِنفِعَالٌ (اِنفَطَرَ یَنفَطِرُ اِنفِطَارًا مُنفَطِرٌ الخ) شگافتن ۱۲

(۴) اِفعِلَالٌ (اِحمَرَّ یَحمَرُّ اِحمِرَارًا مُحمَرٌّ الخ) سرخ شدن ۱۲

(۵) اِفعِیلَالٌ (اِدہَامَّ یَدہَامُّ اِدہِیمَامًا مُدہَامٌّ الخ) سیاہ شدن ۱۲

(۶) اِفعِیعَالٌ (اِخشَوشَنَ یَخشَوشِنُ

اِخْشِیْشَانًا مُخْشَوْشِنٌ الخ)

جامهٔ درشت پوشیدن ۱۲

(۷) اِفْعِوَّالٌ (اِجْلَوَّذَ یَجْلَوِّذُ اِجْلِوَّاذًا مُجْلَوِّذٌ الخ)

تیز رفتن ۱۲

(س این دو باب (۱) اِفَّعُّلٌ - (اِطَّهَّرَ یَطَّهَّرُ اِطَّهُّرًا الخ) - (۲) اِفَّاعُلٌ (اِثَّاقَلَ یَثَّاقَلُ اِثَّاقُلًا الخ) هم از ابواب غیر مماثل یعنی از ابواب ثلاثی مزید مطلق با همزه وصل اند پس حصر ابواب ... صحیح

پاک شدن ۱۲ — خویشتن را گران ساختن ۱۲

ج این هر دو فرع باب تَفَعُّلٌ و تَفَاعُلٌ اند ... پس حصر مذکور صحیح باشد)

س این سه ابواب (۱) اِفْعِیَّالٌ (اِهْبَیَّخَ اِهْبِیَّاخًا) (۲) اِفْعِئْلَالٌ (اِسْلَئَمَّ اِسْلِئْمَامًا) (۳) اِفْعِیْلَاءٌ (اِذْلَوْلَى اِذْلِیْلَاءً) هم از ثلاثی مطلق با همزه وصل اند اینها را چرا اعتبار نکردند ج اینها از ندرت ساقط الاعتبار اند) +

خرامیدن ۱۲ — سیاه شدن ۱۲ — سرعت نمودن ۱۲

و مماثل رباعی پنج باب ست۔

(۱) اِفْعَالٌ (اَکْرَمَ یُکْرِمُ اِکْرَامًا مُکْرِمٌ الخ)

گرامی کردن ۱۲

بدانکه همزه این باب قطعی ست پس در درج ساقط نمیگردد۔

(۲) تَفْعِیْلٌ (کَرَّمَ یُکَرِّمُ تَکْرِیْمًا مُکَرِّمٌ الخ) و گاهی مصدرش تَفْعِلَةٌ - فَعَّالٌ - فِعَالٌ - فِعَّالٌ یا فُعَّالٌ - نیز آید - (تَجْرِبَةٌ - سَلَامٌ - کِذَابٌ - کِذَّابٌ - تِکْرَارٌ) اما از ناقص همواره و از مهموز اکثر تَفْعِلَةٌ آید (تَسْمِیَةٌ - تَخْزِیَةٌ - تَهْنِئَةٌ)

گرامی کردن ۱۲ — آزمودن ۱۲ — انکار کردن ۱۲ — بار بار گردانیدن ۱۲ — نامیدن ۱۲

(۳) تَفَعُّلٌ (تَقَبَّلَ یَتَقَبَّلُ تَقَبُّلًا مُتَقَبِّلٌ الخ) گاهی مصدرش تِفِعَّالٌ آید (تِمِلَّاقٌ)

پذیرفتن ۱۲

(۴) تَفَاعُلٌ (تَقَابَلَ یَتَقَابَلُ تَقَابُلًا مُتَقَابِلٌ الخ)

گاه در مضارع معروف این دو باب دو تا جمع شود است که یکی را بیفگنند (اَفَلَا تَذَکَّرُوْنَ - لَا تَنَابَزُوْا)

(۵) مُفَاعَلَةٌ (قَاتَلَ یُقَاتِلُ مُقَاتَلَةً مُقَاتِلٌ الخ) یعنی گاهی مصدرش فِعَالٌ - فِیْعَالٌ هم آید (قِتَالٌ - قِیْتَالٌ)

باهم کارزار کردن ۱۲

ملحق نیز بر دو قسم ست (۱) ملحق برباعی مجرد (۲) ملحق برباعی مزید۔

ملحق برباعی مجرد را هفت باب ست۔

۵۳
تعبیر فرمودن مصیبت زده را ۱۳

۵۴
سیاه کیپ و دامن ۱۳

۵۵
چاپلوسی کردن ۱۳

۵۶
رو یا روی ساکت شدن ۱۳

۵۷
در اصل نقل کردن بود ۱۳

۵۸
در اصل کامشتا بود ۱۳

۵۹
بیچوا اینید با همدیگر را با لفظها بگوید ۱۳

(١) فَعْلَلَةٌ (جَلْبَبَ يُجَلْبِبُ جَلْبَبَةً مُجَلْبِبٌ الخ)

(٢) فَيْعَلَةٌ (خَيْعَلَ يُخَيْعِلُ خَيْعَلَةً مُخَيْعِلٌ الخ)

(٣) فَوْعَلَةٌ (جَوْرَبَ يُجَوْرِبُ جَوْرَبَةً مُجَوْرِبٌ الخ)

(٤) فَعْيَلَةٌ (شَرْيَفَ يُشَرْيِفُ شَرْيَفَةً مُشَرْيِفٌ الخ)

(٥) فَعْوَلَةٌ (جَهْوَرَ يُجَهْوِرُ جَهْوَرَةً مُجَهْوِرٌ الخ)

(٦) فَعْنَلَةٌ (قَلْنَسَ يُقَلْنِسُ قَلْنَسَةً مُقَلْنِسٌ الخ)

(٧) فَعْلَاةٌ (قَلْسَى يُقَلْسِي قَلْسَاةً مُقَلْسٍ الخ)

(س) ابواب ذیل (١) يَفْعَلَةٌ (يَرْنَأَةٌ) (٢) تَفْعَلَةٌ (تَرْمَسَةٌ - تَرْفَلَةٌ) (٣) نَفْعَلَةٌ (نَرْجَسَةٌ) (٤) هَفْعَلَةٌ (هَلْقَمَةٌ) (٥) سَفْعَلَةٌ (سَنْبَسَةٌ) (٦) مَفْعَلَةٌ (مَرْحَبَةٌ - مَسْهَلَةٌ) (٧) فَأْعَلَةٌ (تَأْبَلَةٌ) (٨) فَتْعَلَةٌ (فَتْرَصَةٌ) (٩) فَهْعَلَةٌ (دَهْبَلَةٌ) (١٠) فَنْعَلَةٌ (دَنْقَعَةٌ) (١١) فَعْأَلَةٌ (بَرْأَلَةٌ) (١٢) فَعْمَلَةٌ (طَرْمَحَةٌ) (١٣) فَعْلَمَةٌ (غَلْصَمَةٌ) (١٤) فَعْلَسَةٌ (خَلْبَسَةٌ) (١٥) فَعْلَنَةٌ (عَلْوَنَةٌ) ہم ملحق برباعی مجرد اند اینہا را چرا اعتبار نکردند ج اینہا بوجہ ندرت ساقط

الاعتبار گشتند)

ملحق برباعی مزید دو گونه است (١) ملحق بتسربل

(٢) ملحق باحرنجم

ملحق بتسربل را هفت باب ست۔

(١) تفعلل (تجلبب یتجلبب تجلببا متجلبب الخ)

(٢) تفیعل (تخیعل یتخیعل تخیعلا متخیعل الخ)

(٣) تفوعل (تجورب یتجورب تجوربا متجورب الخ)

(٤) تفعیل (تحمیر یتحمیر تحمیرا متحمیر الخ)

(٥) تفعول (تسرول یتسرول تسرولا متسرول الخ)

(٦) تفعنل (تقلنس یتقلنس تقلنسا متقلنس الخ)

(٧) تفعلی (تقلسی یتقلسی تقلسیا متقلسی الخ)

س تفعلت (تعفرت یتعفرت تعفرتا متعفرت الخ) نیز ملحق بتسربل ست این را چرا اعتبار نکردند ج بجهت ندرت۔ س تمفعل (تمسکن یتمسکن تمسکنا الخ) نیز ملحق بتسربل ست چرا اعتبارش نکردند ج تمسکن و تمندل و مثل آنها اگرچه فی الحقیقت تمفعل اند

لیکن چونکه میم آنہا را از راہ غلط اصلی قرار دادہ اند پس وزنِ آنہا
برین تقدیر تفعلل باشد نہ تمفعل پس ملحق بتسربل
نباشند لہذا آنہا را بابی جداگانہ اعتبار نکردند)

ملحق باحرنجم را دو باب است۔

(۱) اِفْعِنْلَال (اِقْعَنْسَسَ یَقْعَنْسِسُ
اِقْعِنْسَاسًا مُقْعَنْسِسٌ الخ)

(۲) اِفْعِنْلَاءٌ (اِسْلَنْقٰی یَسْلَنْقِی
اِسْلِنْقَاءً مُسْلَنْقٍ الخ)

(س این دو باب (۱) اِفْوَنْعَلَ (اِحْوَنْصَلَ) (۲)
اِفْعَنْمَلَ (اِهْرَمَّعَ کہ اصلش اِهْرَنْمَعَ بود) ہم ملحق باحرنجم
اند چرا اینہا را اعتبار نکردند ج از جہت ندرت س این دو باب
(۱) اِفْعَلَلَّ (اِبْیَضَضَّ) (۲) اِفْوَعَلَّ (اِکْوَهَدَّ)
ملحق با اِقْشَعَرَّ اند چرا اینہا را اعتبار نکردند و ملحق برباعی مزید
سہ قسم قرار ندادند ج بوجہ ندرت)

بدانکہ حروف آتین در ہر مضارع معروف مفتوح
باشد مگر در مضارعیکہ ماضی آن چہار حرفی بود

اِقْعَنْسَسَ واپس ہٹنا ۱۲
اِسْلَنْقَاءً برقفا خفتن ۱۲
اِحْوَنْصَلَ خم کردن گردن و برآوردن چینہ دان ۱۲
اِهْرَمَّعَ بلد رفتن ۱۲
اِبْیَضَضَّ سخت سفید شدن ۱۲
اِکْوَهَدَّ لرزیدن اور ہیجان زدہ پیچیدن چوزہ ۱۲

کہ دران حروف آتین مضموم باشد۔

بدانکہ غیر اہل حجاز علامت مضارع غیر یارا مکسور خوانند اگر عینش مفتوح وعین ماضیش مکسور بود یادر اولش ہمزۂ وصل یا تای زائدہ مطّردہ بود۔ ودر یابی و مضارع نحو وجل یارا نیز مکسور خوانند

اصطلاحات

بدانکہ جملہ افعال واسماء متمکنہ چہار نوع ست صحیح۔ مہموز۔ معتل۔ مضاعف۔

صحیح آنست کہ از حروف اصولش ہمزہ وحرف علت نبود ونہ دو حرف متجانس (ضَرَبَ۔ بعثر۔ رجل۔ جعفر۔ فرزدق)

مہموز آنکہ از اصولش ہمزہ بود۔ وآن سہ قسم ست۔ مہموز فا (اَمَرَ) مہموز عین (سَأَبَ) مہموز لام (قَرَأَ)

مہموز فا از پنج باب آید (نصکس ف)۔

مہموز عین از چہار باب (فکس ض)

مهموز لام نیز از پنج باب (فکس ض ن)

(س مهموز یکه از اصولش دو همزه بود (اجاء - جاء)
آنرا چرا اعتبار نکردند بوجه ندرت آن)

معتل آنکه از اصولش حرف علت بود - و آن
دو نوع ست (۱) مفرد که در وی یک حرف علت بود
(۲) لفیف که در و دو حرف علت بود -

مفرد سه قسم ست معتل فا و آنرا مثال هم گویند
(وعد - یسر) معتل عین و آنرا اجوف و ذوالثلثه
نیز خوانند (قال - باع) معتل لام و آنرا ناقص
و ذو الاربعه نیز نامند (دعا - رمی)

لفیف دو قسم ست (۱) لفیف مفروق که
فا و لامش حرف علت باشد (وقی) (۲)
لفیف مقرون که عین و لامش یا فا و عینش
حرف علت باشد (طوی - یوم)

مثال واوی از پنج باب آید (ضفسکح) و مثال یائی
نیز از پنج باب (ضفسک ح) اجوف واوی از چهار آید

(نس ض ک) واجوف یائی از سه (سض ن) ناقص
واوی از پنج آید (نسکف ض) وناقص یائی نیز از پنج
(ضفس ک ن)

لفیف مفروق از سه (ضرب ح ـ س)

لفیف مقرونی که عین ولامش حرف علت باشد اگر
عینش واو ولامش یا باشد از دو باب آید (سض)
واگر هر دو واو یا هر دو یا باشد از سمع آید فقط ـ
ولفیف مقرونی که فا وعینش حرف علت باشد
مختص باسم است (وَیْح ـ وَیْس ـ وَیْل ـ یَوْم)
هر دو کلمه ترحم ۱۲ کلمه بدخواهی ۱۲ روز ۱۲
(س معتل سه حرفی (وَاو ـ یَاء که دراصل وَیَو ـ یَوَی ـ یا دو و
یَیَی بود) چرا اعتبار نکردند ج بجهت ندرت آن س معتل الفی را
چرا اعتبار نکردند ج زیرا که الف اصلی در فعل واسم متمکن نمی آید مگر آنکه
بدل از حرف دیگر باشد (قَالَ ـ بَاعَ)

مُضَاعَف آنکه از اصولش دو حرف متجانس بود ـ و
آن دو نوع است ـ ثلاثی که عین ولامش متجانس بود
(مَدّ) واین از چهار باب آید (ضنس ک).

رباعی که فا و لامِ اول و عین و لامِ ثانی آن متجانس بود (دمدمہ - تسلسل)

درس مضاعف ثلاثی که فا و عین یا فا و لام یا هر سه اصولش متجانس بود (ددن - قلق - صصص - ققق) آنرا چرا اعتبار نکردند ج از جهت ندرت)

مرکبات از خلطِ مهموز و معتل و مضاعف شانزده قسم است نقشہ ذیل ملاحظہ باید کرد۔

نمبر	نام مرکبات	[illegible]	تعیین ابواب مذکوره
۱	مهموز فا اجوف واوی	۲	نصر س
۲	مهموز فا اجوف یائی	۲	ضرب س
۳	مهموز فا ناقص واوی	۲	نصر ک
۴	مهموز فا ناقص یائی	۲	ضرب س
۵	مهموز عین مثال واوی	۲	ضرب س
۶	مهموز عین مثال یائی	۲	س ح
۷	مهموز عین ناقص واوی	۲	فتح ن
۸	مهموز عین ناقص یائی	۲	فتح ض
۹	مهموز لام مثال واوی	۳	فکس

۱۰	مهموز لام اجوف واوی	۲	نصر س
۱۱	مهموز لام اجوف یائی	۳	ضرب س ك
۱۲	مهموز فا لفیف مقرون	۱	ض
۱۳	مهموز عین لفیف مفروق	۱	ض
۱۴	مهموز فا مضاعف	۳	نصر ض س
۱۵	مثال واوی مضاعف	۱	س
۱۶	مثال یائی مضاعف	۱	س

تصرفات لفظ

تصرفات لفظ خواه برای تخفیف باشد یا برای غرضی دیگر بر ده وجه است۔

(۱) اِبدال (حرفی را بحرفِ دیگر یا حرکتی را بحرکتِ دیگر بدل کردن) (قَالَ ـ بِیْعَ)

(۲) اِسکان (متحرک را ساکن کردن) و این بر دو گونه است ۱ـ حرکتش را افگندن (یَدْعُوْ) ۲ـ حرکتش را بما قبل دادن (یَقُوْلُ)

(۳) تحریک (ساکن را متحرک کردن (لَا تَنْسَوُا الْفَضْلَ)

(۴) اِدغام (دو حرف متجانس را یکبار در تلفظ آوردن (مَدَّ)

(۵) حذف (حرفی را افگندن (یَعِدُ)

(۶) رَدّ (محذوف را باز آوردن (قَوْلًا)

(۷) زیادت (حرفی را افزودن (آ آمَنْتُ)

(۸) قلب (ترتیب حروفِ کلمہ را واژگون کردن (اَیِسَ).

(۹) بَیْن بَیْن (ہمزہ را میان ہمزہ و میان حرف علتی خواندن۔ واین را تسہیل ہم نامند۔ وبَیْن بَیْن دوگونہ ہست یک ہمزہ را میان ہمزہ ومیان حرف علتی خواندن کہ وَفقِ حرکت ہمزہ است (سَأَلَ سَئِمَ۔ رَؤُفَ) واین را بَیْن بَیْن قریب وبَیْن بَیْن مشہور خوانند دوم ہمزہ را میان ہمزہ ومیان حرف علتی خواندن کہ وَفقِ حرکت ماقبل ہمزہ است (سُئِلَ) واین را بَیْن بَیْن بعید وغیر مشہور نامند)

موافق ۱۲

(۱۰) مُضَارعت (حرفی را مشابہ حرف دیگر خواندن (اَصْدَقُ)

اعلال وتعلیل صرف تخفیفِ حرفِ علت را گویند

(خواہ بابدال باشد یا بادغام وخواہ باسکان باشد یا بتحریک وخواہ بحذف باشد یا برد وخواہ بزیادت باشد یا بقلب)

بدانکہ الف وَفقِ فتحہ واُختِ آن ست۔ ویا وفقِ کسرہ واختِ آن۔ وواو وفقِ ضمہ واختِ آن۔ واین ہر سہ حرف علت (وای) را وقتیکہ ساکن باشند

موافق ۱۲ مناسب ۱۲

حرف لین نامند۔ وہرگاہ حرکت ماقبل اینہا موافق اینہا م باشد حرف مد نیز خوانند۔ وگاہی حرف مد ولین برمطلق حرف علت اطلاق کنند۔

خواہ ساکن باشد یا متحرک خواہ حرکت ماقبل موافق باشد یا مخالف ۱۲

فصل اصول تخفیف قواعد ۱۲ ہمزہ

ق ۱۲ ہرہمزہ منفردہ کہ ساکن باشد وماقبل وی متحرک روا باشد کہ آن ہمزہ را بالف بدل کنند اگر ماقبل وی مفتوح باشد۔ وبواو بدل کنند اگر ماقبل وی مضموم باشد۔ وبیا بدل کنند اگر ماقبل وی مکسور باشد (رَاسٌ۔ بُوسٌ۔ ذِیبٌ۔ کہ دراصل رَأْسٌ۔ بُؤْسٌ۔ ذِئْبٌ بودہ است)

س در نَامٌ کہ دراصل نَأْمٌ بود ہمزہ منفردہ ساکن ماقبل آن مفتوح موجود ست پس چرا ہمزہ را بالف بدل نکردند ج دراینجا قاعدۂ ادغام نیز یافتہ شد وہرجا کہ قاعدہ ادغام با قاعدہ تخفیف ہمزہ جمع آید ادغام را مقدم دارند س در نَاؤُسٌ کہ دراصل نَأْوُسٌ بود قاعدۂ ابدال ہمزہ باالف یافتہ شد پس چرا بدل نکردند ج دراینجا قاعدہ اعلال نیز یافتہ شد وہرجا کہ قاعدۂ اعلال با قاعدۂ

تخفیف همزه جمع آید اعلال را تقدیم باشد)

ق [۱۳] هر همزه منفرده که متحرک باشد و ما قبل وی ساکن [سله] بسکون غیر لازم روا باشد که حرکت همزه بما قبل دهند و همزه را حذف کنند (یَسَلُ - شَیٌ - جَیَلٌ - یَرْمِی خَاهُ - اِتَّبِعُوا امْرَهُمْ - که دراصل - یَسْئَلُ - شَیْءٌ - جَیْئَلٌ - یَرْمِی اَخَاهُ - اِتَّبِعُوا اَمْرَهُمْ بوده است)

س در یَرَیٰ - یُرِیْ - که دراصل یَرْءٰی - یُرْئِیْ بود چنانکه مذکور می بایست که حذف همزه جائز بود و واجب چرا گردید ج درین هر دو صیغه و در اکثر تصریف [سکه] آن حذف همزه برخلاف قیاس واجب گشته)
گردان ۱۲

ق [۱۴] هر همزه منفرده که متحرک باشد و ما قبل آن واو یا یای ساکنه زائده بود روا باشد که آن همزه را با واو بدل کنند اگر ما قبل آن واو باشد و بایا بدل کنند اگر ما قبل آن یا باشد و بعد ابدال ادغام واجب ست - (خَطِیَّةٌ - مَقْرُوَّةٌ - اُفَیِّسٌ که دراصل خَطِیْئَةٌ - مَقْرُوْءَةٌ - اُفَیْئِسٌ بوده ست)

س در جَیَلٌ که دراصل جَیْئَلٌ بود همزه منفرده متحرک

[سله] ساکن بسکون لازم چون زائد و یای تصغیر و نون انفعال است و ساکن بسکون غیر لازم

[سکه] ... اینجا حذف همزه واجب ۱۲

ماقبل آن یای ساکنہ زائدہ یافتہ شد چرا ہمزہ را با یا بدل نکردند ج
در قاعدہ مذکورہ شرط ست کہ واو و یا الحاقی نباشد و در جَیْئَلٌ
یا الحاقی ست زیرا کہ جَیْئَلٌ با جَعْفَرٌ ملحق ست س در اِتَّبَعُوْا
اَمْرَهُمْ ہمزہ منفردہ متحرک ماقبل آن واو ساکنہ زائدہ موجود ست
چرا ہمزہ را با واو بدل نکردند ج لَا نُسَلِّمُ کہ واو اِتَّبَعُوْا زائدہ ست
زیرا کہ واو مذکور ضمیر مرفوع ست و ضمیر مرفوع کلمہ برأسہ ست نہ زائدہ)

ق ۱۵ ہر ہمزہ منفردہ کہ متحرک باشد و ماقبل آن الف
آن ہمزہ را بین بین قریب خوانند (سَأَلَ۔
یُسَائِلُ۔ تَسَاؤُلًا۔)

ق ۱۶ ہر ہمزہ منفردہ کہ متحرک باشد و ماقبل آن نیز متحرک
آن ہمزہ را (حسب ذیل) نہ اشکال ست (سَأَلَ۔ مِئَۃٌ۔ جُؤَنٌ۔
سَئِمَ۔ مُسْتَهْزِئِيْنَ۔ سُئِلَ۔ رَؤُفٌ۔ مُسْتَهْزِءُوْنَ۔
رُءُوْسُ) ازین اشکال نہگانہ روا ست کہ ہمزہ را در مثل
مِئَۃٌ (سلہ) با یا۔ و در مثل جُؤَنٌ (عہ) با واو بدل کنند و در باقی اشکال
ہفتگانہ بین بین قریب خوانند۔

ق ۱۷ ہرگاہ دو ہمزہ در یک کلمہ جمع آیند و ہمزہ اول متحرک

(حاشیہ عہ: یعنی جب ایک کلمہ میں ہمزہ منفردہ مفتوح و ماقبل مکسور ہو ۱۲)

(حاشیہ سلہ: یعنی جب ایک کلمہ میں ہمزہ منفردہ مفتوح و ماقبل مضموم باشد ۱۲)

باشد و دوبین ساکن واجب ست که همزه دوم را بوفق
حرکت همزهٔ اول بدل کنند یعنی بالف بدل کنند اگر همزهٔ
اول مفتوح باشد و بواو بدل کنند اگر همزهٔ اول مضموم باشد
و بیا بدل کنند اگر همزهٔ اول مکسور باشد (اٰمَنَ - اُوْمِنَ -
اِیْمَانًا که دراصل اَءْمَنَ - اُؤْمِنَ - اِئْمَانًا بوده ست)
(س) کُلْ - خُذْ - مُرْ - دراصل اُءْکُلْ - اُؤْخُذْ -
اُؤْمُرْ بوده ست بربنای قاعده مذکوره درین هر ۳ کلمه
ابدال همزه ثانی باواو واجب بود و هر دو همزه را حذف چرا کردند ج
همزه ثانی را حذف کردند برخلاف قیاس، همزه اول همزهٔ وصل بود که
بجهت سکونِ همزه ثانی آورده بودند زیراکه ابتدا بساکن متعذر ست
و چون همــزه ثانیه را حذف نمودند ضرورت همزه اول باقی نماند
پس آن را نیز حذف کردند بدانکه حذف در کُلْ و خُذْ واجب ست
و در مُرْ جائز لیکن در ابتدا مُرْ[۱] افصح ست از اُؤْمُرْ و در وصل
اُؤْمُرْ[۲] افصح ست از مُرْ)

ق[۱] هرگاه دو همزه دریک کلمه جمع آیند و هر دو متحرک
باشند پس اگر یکی ازینها مکسور باشد همزه ثانی را بایا بدل

ح مُرُوْا صِبْيَانَكُمْ بِالصَّلٰوةِ اِذَا بَلَغُوْا سَبْعًا ع وَاْمُرْ اَهْلَكَ بِالصَّلٰوةِ

کنند (جاءٍ - اَیِمَّةٌ - اُیَیْبٌ که دراصل جاءِءٌ - اَءِمَّةٌ - اُاَیْبٌ بوده است) واگر هیچ یکی از هردو مکسور نباشد ثانی را باواو بدل کنند (اَوَادِمُ - اُوَیْدِمٌ - اَوُوبٌ - که دراصل آءَادِمُ - اُاَیْدِمٌ - آاُوبٌ بوده است)

(س در اُکْرِمُ که دراصل اُءَکْرِمُ بود حسب قاعده مذکوره ابدال همزه ثانی باواو واجب بود آن را چرا حذف کردند ج برخلاف قیاس حذف کردند و در باقی تصریف آن (یُکْرِمُ - تُکْرِمُ - نُکْرِمُ) نیز حذف کردند از برای موافقت باب)

ق۱۹ هرگاه دو همزه در یک کلمه جمع آیند و هردو بجای لام باشند همزه ثانی را بیا بدل کنند (قَرَأْیٌ - قِرَءٍ - که دراصل - قِرَأْءٌ - قِرَءْءٌ - بوده است)

ق۲۰ چون زائد از دو همزه در یک کلمه جمع آیند همزه ثانی ورابع را (حسب قوانین اجتماع همزتین) تخفیف کنند و باقی را برحال خود گزارند (قَرَأْیَأٌ - اَوْءَیَأٌ بر وزن سَفَرْجَلٌ که دراصل - قَرَءْءَءٌ - اَءْءَءَءٌ - بود - و قِرَأْءٌ - اِیْآءٌ - بروزن قِرْطَعْبٌ که دراصل قِرْءَءْءٌ - اِءْءَءٌ بود)

سلہ بعد ابدال همزه ثانی بالف بیا بدل کنند قاعده اعلال حذف نموده جاءٍ شد ۱۲

سم بعد ابدال همزه ثانی بیا بقاعده اعلال حذف نموده جاءٍ شد ۱۲

سم همزه ثانی را بقاعده قراءی بیا بدل کردند باقی بحال خود گزاشتند ۱۲

سم همزه ثالث ثانی را بقاعده آءادم بواو بدل کردند یعنی همزه اول رابع را بقاعده قراءی بیا بدل کردند و باقی بحال خود

سم همزه دوم و سوم را بقاعده آمن بالف بدل کردند باقی برحال خود گزاشتند ۱۲

سم همزه ثانی را بیا و همزه رابع را بالف بدل کردند و باقی را برحال خود گزاشتند ۱۲

ق[۲۱] چون ہمزۂ استفہام بر ہمزۂ قطعی در آید رواست کہ میان ہر دو الفی بیفزایند (اآنت - اءبل - ااحد کہ در اصل آانت - اابل - ااحد بودہ است)

ق[۲۲] چون ہمزۂ استفہام بر ہمزۂ وصل مفتوح[۱] در آید واجب ست کہ ہمزۂ وصل مذکور را بین بین خوانند یا بالف[۲] بدل کنند (آلآن - آیمن اللہ کہ در اصل ءالآن - ءایمن اللہ بودہ ست)

تنبیہ

بدانکہ تخفیف ہمزہ لغت اکثر اہل حجاز ست علی الخصوص قریش - واما غیر ایشان پس لغت شان تحقیق ہمزہ ست -
اثبات ۱۲

فصل اصول اعلال

قواعد تخفیف حرف علت

ق[۲۳] ہر واو کہ بعد فتحۂ علامت مضارع و قبل کسرہ افتد آن واو را حذف کنند (یعد - یزن - کہ در اصل یوعد یوزن - بودہ ست)

[۱] قید مفتوح برای آنست کہ اگر ہمزۂ وصل مکسور یا مضموم باشد حذفش واجب است (اصطفی - اصطفی کہ در اصل ااصطفی بود ۱۲)
[۲] بالند ہم اتفاقا ۱۲ سنین ۱۲

س در يُوعِلُ واو را چرا حذف نكردند ج واو در ينجا بعد فتحه علامت مضارع نيست بلكه بعد ضمه هست ـ

ق ۲۴ هر واو كه بعد فتحه علامت مضارع وقبل فتحه افتد وعين يا لام او حرف حلقى باشد آن واو را نيز حذف كنند (يَضَعُ ـ يَهَبُ كه دراصل يَوْضَعُ ويَوْهَبُ بوده است)

س در يَوْجَلُ واو را چرا حذف نكردند ج درينجا عين يا لام حرف حلقى نيست ـ

ق ۲۵ هر واو كه در مصدر بر وزن فِعْل بجاى فاى كلمه افتد واز مضارع آن حذف شده باشد آن واو را نيز حذف كنند وعوض آن تا در آخر زياده نمايند (عِدَةٌ ـ زِنَةٌ ـ ضِعَةٌ ـ هِبَةٌ ـ كه دراصل وِعْدٌ ـ وِزْنٌ وِضْعٌ ـ وِهْبٌ ـ بوده است)

ق ۲۶ هر واو ويا كه فاى افتعال باشد آن واو ويا را باتا بدل كنند وتا را در تا ادغام نمايند (اِتَّقَدَ ـ اِتَّسَرَ كه دراصل اِوْتَقَدَ ـ اِيْتَسَرَ ـ بوده است) س در اِيْتَمَنَ ـ واُوْتُمِنَ يا وواو فاى افتعال ست چرا باتا بدل ننمودند

ه حرف حلقى شش است: همزه، ها، عين، حا، غين، خا

ج درقاعده مذکوره شرط ست که واو ویا بدل از همزه نباشد و
درینجا بدل از همزه است زیراکه دراصل اِئْتَمَنَ و اُؤْتُمِنَ بوده است

ق ۲۷ هر واوی که ساکن باشد و ماقبل وی مکسور آن
واو را بیا بدل کنند (مِیزَانٌ - مِیقَاتٌ - که دراصل
مِوْزَانٌ - مِوْقَاتٌ بوده است) س در اِجْلِوَّاظٌ - و
اِعْلِوَّاطٌ - که هر دو واو ساکن ست و ماقبل آن مکسور واو را
بیا چرا بدل نکردند ج درین قاعده شرط ست که واو غیر مدغم باشد
و درینجا واو مدغم ست -

ق ۲۸ هر یائیکه ساکن باشد و ماقبل آن مضموم آن یا را
بواو بدل کنند (مُوْقِنٌ - مُوْسِرٌ - طُوْبیٰ - کُوْسیٰ
که دراصل مُیْقِنٌ - مُیْسِرٌ - طُیْبیٰ - کُیْسیٰ - بوده است)
س در سُیِّرَتْ - مُیِّزَتْ - یای ساکن ماقبل آن مضموم
چرا یا را بواو بدل نکردند ج درین قاعده شرط ست که یا غیر مدغم
باشد و درینجا یا مدغم ست س در حِیْکیٰ - و ضِیْزیٰ -
که دراصل حُیْکیٰ - و ضُیْزیٰ - بوده است یای ساکن غیر مدغم
و ماقبل آن مضموم ست یا را چرا بواو بدل نکردند ج درین قاعده

شرط ست که یای مذکور عین فعلی صفت نباشد و اینجا همچنین ست
زیرا که حِیْکی و ضِیْزی صفت اند معنی حِیکی بناز خرامنده و
شانها را حرکت دهنده - و معنی ضِیْزی کج و صاحب ستم ست
س بِیْضٌ - و بِیْضَانٌ - که دراصل بُیْضٌ - و بُیْضَانٌ
بوده ست دریجا یای ساکن غیر مدغم و ماقبل آن مضموم ست
یارا چرا بواو بدل نکردند ج درین قاعده شرط ست که یای مذکور
عین فُعْلٌ و فُعْلَانٌ جمع اَفْعَلُ - فَعْلَاءُ نباشد و اینجا
همچنین ست -

ق ۲۹ هر صفت اجوف یائی که بر وزن فُعْلی باشد
ضمه اش را بکسره بدل کنند (حِیْکی - ضِیْزی که دراصل
حُیْکی و ضُیْزی بوده ست) س در طُوبی و کُوسی
که دراصل طُیْبی و کُیْسی بود چرا ضمه را بکسر بدل نکردند
ج درین قاعده شرط ست که فُعْلی صفت باشد و طُوبی
و کُوسی اسم اند نه صفت چنانکه بالا گذشت -

ق ۳۰ هر صفت اجوف یائی که بر وزن فُعْلٌ یا فُعْلَانٌ
جمع اَفْعَلُ فَعْلَاءُ باشد ضمه اش را بکسر بدل کنند

(بِيضٌ - بِيضَانٌ (جمع أبيض بيضاء) كه دراصل بُيضٌ و بُيضَانٌ بوده است) س در عُوُنٌ كه دراصل عُيُنٌ بود ضمه را بكسره چرا بدل نكردند ج درين قاعده شرط ست كه فُعلٌ و فُعلَانٌ جمع أفعل فعلاء باشد و عُوُنٌ اينچنين نيست بلكه جمع عَيُوَنٌ بروزن فَيعَلٌ ست -

ق ۳۱ هر الفيكه بعد كسره افتد بايا بدل كنند و هر الفيكه بعد ضمه افتد باواو بدل كنند (مُحَيرِيبٌ - ضُوَيرِبٌ)

ق ۳۲ واو مضموم كه دراول كلمه افتد روا باشد كه آن واو را باهمزه بدل كنند وهمچنين واو مكسور نزد مازنى - (أُجُوهٌ - أُقِّتَتْ - إِشَاحٌ - كه دراصل - وُجُوهٌ - وُقِّتَتْ - وِشَاحٌ - بوده است) س در هٰذا دَلُوكَ وَاخْشَوُا الله چرا واو را باهمزه بدل نكردند ج درين قاعده شرط ست كه ضمه واو لازم باشد و اينجا ضمه واو لازم نيست بلكه عارض ست كه براى اعراب يا بجهت التقاء ساكنين آمده است

س در تُجَاهٌ - تُكْلَانٌ - تُرَاثٌ - كه دراصل وُجَاهٌ - وُكْلَانٌ - وُرَاثٌ بوده ست چرا واو را باهمزه بدل نكردند

بلکہ با تا بدل کردند ج این ابدال شاذ ست یعنی برخلاف قیاس
س آحَدٌ ۔ آنَاۃٌ ۔ اَسْمَاءٌ ۔ در اصل وَحَدٌ ۔ وَنَاۃٌ
وَسْمَاءٌ ۔ بودہ است درینجا واو مضموم یا مکسور نیست پس این واو
را با ہمزہ چرا بدل کردند ج این ابدال نیز شاذ ست یعنے
برخلاف قیاس س تَقْوٰی در اصل وَقْوٰی بود درینجا
واو را بکدام قاعدہ با تا بدل کردند ج این ابدال نیز شاذ ست ۔
ق واو مضموم کہ در وسط کلمہ افتد روا باشد کہ آن
واو را نیز با ہمزہ بدل کنند (اَدْءُرٌ ۔ اَنْؤُرٌ ۔ نُؤُوْرٌ ۔
کہ در اصل اَدْوُرٌ ۔ اَنْوُرٌ ۔ نُوُوْرٌ ۔ بود) س در
تَعَوُّذٌ واو مضموم در وسط کلمہ افتادہ است چرا واو را با ہمزہ
بدل نکردند ج شرط قاعدہ آنست کہ واو مشدد نباشد در تَعَوُّذٌ
واو مشدد ست س در تَہَوُّکٌ واو را چرا با ہمزہ بدل
نکردند ج شرط قاعدہ آنست کہ واو اصلی باشد و درینجا
واو زائد ست س در حَمْرَاوُوْنَ واو را چرا با ہمزہ بدل
نکردند ج شرط قاعدہ آنست کہ واو مذکور از حرف دیگر بدل
نباشد و اینجا واو از ہمزہ بدل ست کہ در اصل حَمْرَاءُوْنَ بودہ

(بدانکه بعضی واو مشدد و واو زائد و واو بدل از حرف دیگر را نیز بهمزه بدل میکنند)

ق۳۴ هرگاه دو واو در اول کلمه جمع آیند و واو ثانی مده باشد یا بدل از حرف زائد نباشد در هر دو صورت واجب بود که واو اول را با همزه بدل کنند (آواصل - اُوَل - اُوعَل - اُولی - اُوَیّ - که در اصل وَواصل وُوَل - وَوعَل - وُولی - وُوَیّ - بود)

ق۳۵ هرگاه دو واو در اول کلمه جمع آیند و واو ثانی مده باشد و بدل از حرف زائد روا بود که واو اول را با همزه بدل کنند (اُوصِلَ - اُوَیرِیَ - که در اصل وُوصِلَ - وُوَیرِیَ - بود)

ق۳۶ هر واو و یا که متحرک باشد و ما قبل آن مفتوح آن واو و یا را با الف بدل کنند (قَالَ - بَاعَ - دَعیٰ - رَمیٰ - که در اصل - قَوَلَ - بَیَعَ - دَعَوَ - رَمَیَ - بود)

س در تَوَکَّلَ - و تَیَسَّرَ - واو و یا متحرک ست و ما قبل آن مفتوح واو و یا را چرا با الف بدل نکردند ج درین قاعده

ف واو دوم در وُوصِلَ و وُوَیرِیَ بدل ست از الف واصَلَ و وَارَیَ باب مفاعلة که در مجهول ماضی معروف انباب نا خوشند الف بدل بواو شد و قبل واو که در وُوصِلَ و وُوَیرِیَ ست ۱۲

شرط است که فاو ویا فا کلمه نباشند و اینجا واو ویا فاکلمه اند پس
در جیئل - شیئ - چرا یارا بالف بدل نکردند جه شرط قاعده آنست
که حرکت واو ویا اصلی باشد و اینجا حرکت یا اصلی نیست بلکه از همزه
نقل شده آمده است چنانچه در دوم قاعده معهود بگذشت پس
در ازضیین - جوزات - بیضات - چرا واو ویا را بالف
بدل نکردند جه نیز شرط قاعده آنست که حرکت واو ویا لازم باشد
نه عارض و اینجا حرکت واو ویا عارض است نه لازم پس در
لیخشین چرا یارا بالف بدل نکردند جه نیز شرط قاعده آنست که
فتحه ماقبل واو ویا در کلمه دیگر نباشد و اینجا لام تاکید بمفتوح کلمه
دیگر است پس در طویا - حیی - ارعوی واو ویا را چرا بالف
بدل نکردند جه نیز شرط قاعده آنست که واو ویا عین کلمه لفیف
مقرون نباشد و در طوی و حیی واو ویا عین کلمه لفیف مقرون است
و در ارعوی نیز واو عین کلمه لفیف مقرون است حکما پس در جواد -
طویل - غیور واو ویا را چرا بالف بدل نکردند جه نیز شرط
قاعده آنست که واو ویا قبل از مده زائده نباشد و اینجا قبل از مده
زائده واقع شده پس در دعوا - رمیا واو ویا را چرا بالف

لفیف مقرون بناء شد لاکن در این صیغه واو دوم ... جمع آمده اند که صورت لفیف مقرون پیدا گرفته پس بر وی نیز حکم لفیف مقرون جاری کردند و حکما لفیف مقرون گردید ۱۲

بدل نکردند ج نیز شرط[۷] قاعده آنست که واو ویا قبل از الف تثنیه نباشد واینجا پیش از الف تثنیه واقع شده بس عَصَوِیٌّ و رَحَوِیٌّ واو را چرا بالف بدل نکردند ج شرط[۸] قاعده آنست که واو ویا قبل از یای مشدده نباشد واینجا همچنین ست س لَنْ یَرْمِیَنَّ چرا یارا الف نکردند ج دیگر شرط[۹] قاعده آنست که واو ویا قبل از نون تاکید نباشد واینجا همچنین ست س دَوَرَانٌ هَیَجَانٌ ـ صَوَرَیٰ ـ حَیَدَیٰ چرا بالف بدل نکردند ج دیگر شرط[۱۰] قاعده آنست که کلمه که دران واو ویا باشد آن کلمه بر وزن فَعَلَانٌ و فَعَلیٰ نباشد و دَوَرَانٌ ـ هَیَجَانٌ بر وزن فَعَلَانٌ ست و صَوَرَیٰ و حَیَدَیٰ بر وزن فَعَلیٰ ست س عَوِرَ ـ صَیِدَ ـ اِجْتَوَرَ چرا بدل نکردند ج دیگر شرط[۱۱] قاعده آنست که کلمه که دروی واو ویا باشد کلمه دیگر را هم معنی نباشد که دروی قاعده تعلیل واو ویا یافته نشود و عَوِرَ ـ صَیِدَ ـ اِجْتَوَرَ هم معنی اِعْوَرَّ ـ اِصْیَدَّ ـ تَجَاوَرَ ست و درین کلمات قاعده تعلیل واو ویا یافته نمیشود س قَوَدَ ـ غَیَبَ ـ رَوَحَ ـ حَوَلَ ـ باآنکه جمله شرائط قاعده موجود ست چرا بدل نکردند

ج درین کلمات تصحیح شاذ ست

ق ۳۷ هرگاه بحکم قاعده سی و ششم واو و یا را بالف
بدل کنند پس اگر بعد الف حرفی ساکن مقارن الف
باشد الف را بعلت اجتماع ساکنین بیفگنند
(دعت - رمت - دعتا - رمتا - که اصل اینها دعوت -
رمیت - دعوتا - رمیتا بود) س تا در دعوتا و رمیتا
ساکن نیست پس بعد ابدال واو و یا بالف اجتماع ساکنین نشد
چرا الف را انداختند ج تا درینها در اصل ساکن بود و بعد زیادت
الف تثنیه متحرک گشته است پس این حرکت عارضی اعتبار را نشاید-

ق ۳۸ هرگاه بحکم قاعده سی و هفتم از صیغه ماضی ثلاثی مجرد الف
ساقط شود پس اگر ماضی مذکور اجوف یائی یا از باب سمع باشد فا
کلمه را کسره دهند ورنه ضمه (بِعتُ - خِفتُ - قُلتُ - طُلتُ که در
اصل بَیَعتُ - خَوِفتُ - قَوَلتُ - طَوُلتُ بوده است)

ق ۳۹ هر واو و یا که عین ماضی مجهول بود و در معروف تعلیل یافته
باشد کسره آنرا بما قبل دهند بعد ازاله حرکت ما قبل و واو را یا گردانند
یا کسره آنرا بیفگنند و یا را واو کنند (قِیلَ - بِیعَ - اِختِیرَ -

اُنْقِیْدَ - یا قُوْلَ - بُوْعَ - اُخْتُوْرَ - اُنْقُوْدَ - کہ در

اصل قُیِلَ - بُیِعَ - اُخْتُیِرَ - اُنْقُوِدَ -

بودہ است) ۔

ق چون عین ماضی مجہول باجتماع ساکنین بیفتد در ماقبل وی کسرۂ خالص و اشمام کسرہ بضمہ وضمہ خالص ہر سہ وجہ رواست (قُلْتَ - بُعْتَ - اُخْتُرْتَ - اُنْقُدْتَ کہ دراصل قُوِلْتَ - بُیِعْتَ - اُخْتُیِرْتَ - اُنْقُوِدْتَ -

بود) وکسرۂ خالص اشہر وافصح ست ۔

ق ہر واو ویا کہ متحرک باشد وماقبل آن ساکن بسکون غیر لازم حرکت آن واو ویا را بماقبل دہند (یَقُوْلُ یَبِیْعُ مَعُوْنَۃٌ - مَسِیْرٌ - مُقِیْمٌ - مَقُوْلٌ - مَبِیْعٌ - کہ دراصل یَقْوُلُ - یَبْیِعُ - مَعْوُنَۃٌ - مَسْیِرٌ - مُقْوِمٌ - مَقْوُوْلٌ -

مَبْیُوْعٌ - بودہ است) س در سَایَرَ - سُوْیِرَ - مَبْیُوْنٌ -

حرکت واو ویا را چرا بماقبل ندادند ج ماقبل واو ویا درینجا ساکن بسکون لازم ست زیرا کہ لین زائد ست ولین زائد ساکن بسکون لازم میباشد س در دَلْوٌ - ظَبْیٌ - دَعْوَۃٌ -

بہ سب وجہ صیغہ بیع و دیگر صیغہا ... (handwritten marginal note, partly illegible)

دمیة - واو ویا متحرک ست وماقبل آن ساکن بسکون غیر لازم
-رکت واو ویارا بماقبل چرا ندادند ج درین قاعده شرط ست که
واو ویا عین کلمه باشد ودرینجا واو ویا عین کلمه نیست س
در اَهْوِنَاءُ واَبْیِنَاءُ واو ویا متحرک در عین کلمه ست وماقبل
آن ساکن بسکون غیر لازم چرا حرکت واو ویارا بماقبل ندادند
ج نیز شرط قاعده آنست که واو ویا در عین فعل یا در عین شبه
فعل باشد واَهْوِنَاءُ واَبْیِنَاءُ نه فعل ست ونه شبه فعل
س از شبه فعل چه مراد ست ج از شبه فعل درینجا سه چیز
مراد ست مصدر مشتق جامد - لیکن نه هر جامد بلکه همان جامد
که مُوازِن فعل هم باشد بوزن صور می س در یَطْوِیَای
یَحْیَیِی - چرا حرکت واو ویارا بماقبل ندادند ج نیز شرط
قاعده آنست که واو ویا عین لفیف مقرون نباشد واینجا
عین لفیف مقرون ست س در اِسْوَدَّ واِبْیَضَّ چرا حرکت را
بماقبل ندادند ج نیز شرط قاعده آنست که کلمه که در ان واو ویا
باشد آن کلمه بمعنی لون (رنگ ۱۲) نباشد ودر اِسْوَدَّ واِبْیَضَّ معنی
لون موجود ست زیرا که معنی اِسْوَدَّ سیاه شد ومعنی اِبْیَضَّ

سفید شد پس در اِعْوَرَّ و اِصْیَلَّ چرا حرکت بما قبل
ندادند ج نیز شرط قاعده آنست که کلمه که دران واو ویا باشد
آن کلمه بمعنی عیب نبود و درینجا معنی عیب یافته شد که
اِعْوَرَّ بمعنی یکچشم شد و اِصْیَلَّ بمعنی کج گردن شد
پس در جَهْوَرَ و شَرْیَفَ چرا بما قبل حرکت ندادند ج
نیز شرط قاعده آنست که کلمه که دران واو ویا باشد آن کلمه
ملحق نبود و جَهْوَرَ - شَرْیَفَ ملحق است بدَحْرَجَ پس در
مِقْوَلٌ - مِخْیَطٌ چرا حرکت بما قبل ندادند ج نیز شرط قاعده
آنست که واو ویا در اسم آله نباشد و مِقْوَلٌ - مِخْیَطٌ اسم
آله است پس در مَا اَقْوَلَهُ - مَا اَبْیَعَهُ - اَقْوِلْ بِهٖ -
اَبْیِعْ بِهٖ چرا حرکت بما قبل ندادند ج نیز شرط قاعده آنست
که واو ویا در فعل تعجب نباشد و صیغهای مذکوره افعال تعجب
هستند که معنی مَا اَقْوَلَهُ و اَقْوِلْ بِهٖ چه گویاست و معنی
مَا اَبْیَعَهُ و اَبْیِعْ بِهٖ چه فروشنده است پس در اَخْوُفٌ -
اَعْیُنٌ - اَدْوُرٌ - اَعْیُنٌ - اَنْوَارٌ - اَبْیَاتٌ - تَصْوِیْرٌ -
تَبْیِیْنٌ - چرا حرکت بما قبل ندادند ج نیز شرط قاعده آنست

که کلمه که دران واو ویا باشد آن کلمه چنان مشابه فعل بود که
دراول آن حرفی از حروف آتین باشد وپیش از تعلیل یا بعد
از تعلیل بر وزن مشهور فعل بود ودر کلمات مذکوره این شرط
یافته نمیشود زیراکه دراول هیچ یکی ازینها علامت مضارع موجود
یعنی یکی از حروف آتین ۱۲
ست وچهار اولین پیش از تعلیل بر وزن اَفْعَلُ و اَفْعُلُ
هستند که وزن مشهور فعل مضارع متکلم ست وچهار آخرین
بعد از تعلیل بر وزن مشهور فعل میگروند زیراکه بعد از تعلیل
اَضَافُ - تَصِیرُ - تَمِیزُ - بروزن اَخَافُ وتَبِیعُ میگردند
که وزن مشهور فعل ست -

ق ۴۲ هرگاه بحکم قاعده چهل ویکم حرکت واو ویا را بماقبل
دهند پس اگر حرکت واو ویا فتحه باشد واو ویا را بالف
نیز بدل کنند یُقَالُ - یُبَاعُ - یَخَافُ - اَقَامَ - اِسْتَقَامَ
که دراصل یُقْوَلُ - یُبْیَعُ - یَخْوَفُ - اَقْوَمَ - اِسْتَقْوَمَ -
بوده است)س در مَدْیَنُ - مَشْوَرَةٌ - مَصْیَدَةٌ -
مَقْوَدَةٌ - مَکْوَزَةٌ - اَخْیَلَتْ - اَغْیَمَتْ - اَعْوَلَ -
اَطْوَلَ - اَطْیَبَ - اَجْوَدَ - اِسْتَحْوَذَ - اِسْتَرْوَحَ -

ع تعیین وخصوصیت حرکت حرف از حروف وزن معتبر نیست ۱۲

چرا تعلیل نکردند نیچ تصحیح این کلمات شاذ ست -

ق ۴۳ در قاعده چهل[41] ویکم و چهل[42] و دوم اگر بعد واو ویا والف حرفی ساکن باشد آن واو ویا والف را حذف کنند و در مصدر باب افعال و استفعال عوض الف تا هم در آخر زیاده کنند (لَمْ یَقُلْ - لَمْ یَبِعْ - لَمْ یُقِلْ - لَمْ یُبِعْ - اِقَامَةٌ - اِسْتِقَامَةٌ - که در اصل لَمْ یَقُوْلْ لَمْ یَبِیْعْ - لَمْ یُقُوْلْ - لَمْ یُبِیْعْ - اِقْوَامٌ - اِسْتِقْوَامٌ بوده است)

ق ۴۴ هرگاه بحکم قاعده چهل[41] ویکم در اسم مفعول ثلاثی مجرد اجوف یائی ضمه یا ماقبل دهند ضمه منقوله از یا ماقبل واو مفعول را بیا نیز بدل کنند (مَبِیْعٌ - مَدِیْنٌ - که در اصل مَبْیُوْعٌ - مَدْیُوْنٌ بوده است) لاکن در اسم مفعول مذکور پابندی قاعده چهل[41] ویکم چندان ضروری نداشته اند و لهذا در اسم مفعول مذکور تصحیح نیز بسیار آمده است (مَبْیُوْعٌ - مَخْیُوْطٌ - مَعْیُوْبٌ - مَدْیُوْنٌ -)

ق ۵۳ هرگاه واو ویا دریک کلمه جمع[۵۵] آیند واول ایشان ساکن باشد واو را بیا بدل کنند ویا را دریا ادغام نمایند (سَیِّدٌ - اَیَّامٌ - مُسْلِمِیَّ - که دراصل سَیْوِدٌ - اَیْوَامٌ - مُسْلِمُوْیَ بوده است) پس در اَیُّوْ یَعْقُوْبُ - بَیْعٌ وَاَصْل چرا این قاعده جاری نکردند جواب زیراکه واو ویا دریشها دریک کلمه جمع نیامده اند پس در بُوْیِعَ و تُبُوْیِعَ ماضی مجهول باب مفاعلت وتفاعل چرا این قاعده جاری نکردند جواب شرط قاعده آنست که اول ایشان بدل از حرفی نباشد وواو بُوْیِعَ وتُبُوْیِعَ از الف بَایَعَ و تَبَایَعَ معروف بدل است پس در ضَیْوَنٌ - حَیْوَةٌ - حَیَوَانٌ[۵۴] - عَوْیَةٌ چرا این قاعده جاری نکردند جواب تصحیح این کلمات شاذ است۔

ق ۵۶ درقاعده چهل وپنجم[۴۵] اگر ما قبل واو ویا ضمه باشد آن ضمه را بکسره بدل کنند (هر دو ۱۲) (مَرْمِیٌّ - مُسْلِمِیَّ که دراصل مَرْمُوْیٌ - مُسْلِمُوْیَ بوده است) پس در لُیٌّ جمع اَلْوٰی که دراصل لُوْیٌ بود قبل واو ویا ضمه موجود است (مرد تنها گوشه گرفته ۱۲) چرا بکسره بدل نکردند جواب لُیٌّ بروزن فُعْلٌ است که جمع اَفْعَل

۵۵ آن ترجمه کلمه یک کلمه باشد ۱۲ چون مسلمی ۱۲

۵۴ حیوان آن یکی ... قبیله است از قبایل عرب و در پنجم اسپ ... است۔ و حیوان جاندار است بفتح یا سقی ... وآن درینجا مراد نیست ۱۲

وصفی ست ودر فُعُلٌ جمع اَفْعَلُ وصفی ضمه را بکسره بدل کردن

واجب نیست ضمه کسره هردو جائز دارند پس لُیٌّ ولِیٌّ هردو

جائز ست۔

ق ۲۷ هر واو که عین مصدر بعد کسره بوده در فعل تعلیل

یافته باشد آن واو را بیا بدل کنند قِیَامٌ۔ نِیَامٌ۔

که در اصل قِوَمٌ۔ قِوَامٌ بوده است فعل آن قام ست که

در اصل قَوَمَ بوده) سن در جِوَاذًا۔ لِوَاذًا واو را چرا

بیا بدل نکردند ج درفعل اینها که جَاوَذَ۔ لَاوَذَ ست

واو بر اصل خود ست سن در حِوَلًا که مصدر حَالَ ست

و نِوَارًا که مصدر نَارَ ست شرائط قاعده یافته میشود چرا

واو را بیا بدل نکردند ج تصحیح این کلمات شاذ ست۔

ق ۲۸ هر واو که عین جمع بعد کسره بوده در واحد تعلیل

یافته باشد آن واو را نیز بیا بدل کنند دِیَمٌ۔

جِیَادٌ۔ که در اصل دِوَمٌ۔ جِوَادٌ بوده است واحد اینها

دِیمَةٌ۔ جَیِّدٌ ست که در اصل دِوْمَةٌ۔ جَیْوِدٌ

بوده) سن در ثِوَرَةٌ واو را چرا بیا بدل نکردند باآنکه در

ف ۲۷ واو درین بقاعده تعلیل یافته است ۱۲

ف ۲۸ واو درین بقاعده تعلیل یافته است ۱۲

رِیَّانٌ کہ واحد آن ست واو تعلیل یافتہ است چہ رِیَّانٌ در اصل
رِوْیَانٌ بودہ است ج شرط قاعدہ آنست کہ واو ند کور در
لفیف مقرون نباشد و اینجا در لفیف مقرون ست پس اگر
این تعلیل در وی جاری کنند اجتماع اعلالین لازم آید س در
حِوَجٌ چرا واو را بیا بدل نکردند با آنکہ در واحد وی کہ حاجۃ
ست و اصل وی حَوَجَۃٌ بود واو تعلیل یافتہ است و لفیف مقرون
ہم نیست ج این تصحیح شاذ ست س در طِوَالٌ چرا واو را
بیا بدل نکردند ج در واحد آن کہ طَوِیْلٌ ست واو بر اصل خود ست
س در جِیَادٌ ـ طِیَالٌ کہ اصل آن جِوَادٌ ـ طِوَالٌ بودہ
است واو را چرا بیا بدل کردند حالانکہ در واحد آن کہ جَوَادٌ و طَوِیْلٌ
ست واو بر اصل خود ست ج این تعلیل شاذ ست ۔

ق ۲۹ ہر واو کہ عین جمع بعد کسرہ و قبل الف بود و در واحد
ساکن باشد آن واو را نیز بیا بدل کنند (رِیَاضٌ ـ
حِیَاضٌ کہ در اصل رِوَاضٌ ـ حِوَاضٌ بودہ ست ـ واحد
اینہا رَوْضٌ ـ حَوْضٌ ست) س در عِوَدَۃٌ ـ کِوَزَۃٌ ـ
چرا واو را بیا بدل نکردند با آنکہ واو در واحدش کہ عَوْدٌ و

منشی کلان سال ۱۲

واو در این بقاعدہ دوم تعلیل یافتہ است ۱۲

این جِیَادٌ و غیرآن و جیاد و دیگر امثلہ بسا است پس چرا در واحد آن جیاد جِیْدٌ است واحد این جَوَادٌ خانکہ واو در متن تصریح یافتہ ۱۲

کُوْذٌ ست ساکن ست ج واو در عَوَدَۃٌ - کِوَزَۃٌ قبل الف نیست
آبخوره ۱۲
س در ثِیَرَۃٌ که اصلش ثِوَرَۃٌ بود و واحدش ثَوْرٌ ست چرا
واو را بیا بدل کردند با آنکه در ینجا نیز واو قبل الف نیست ج این
تعلیل شاذ ست -

ق ۵۰ هر واو و یا که عین فاعل بود و در فعل تعلیل یافته باشد
آن واو و یا را بهمزه بدل کنند (قَائِلٌ - بَائِعٌ که در اصل
قَاوِلٌ - بَايِعٌ بوده ست) س در عَاوِرٌ - صَايِدٌ واو
و یا را بهمزه چرا بدل نکردند ج در فعل اینها که عَوِرَ و صَيِدَ ست
واو بر اصل خود ست (شرط قاعده ۱۱ بنگرید) س در طَاوٍ - رَاوٍ -
که در اصل طَاوِیٌ - رَاوِیٌ بوده ست واو و یا را بهمزه چرا بدل
نکردند ج در فعل اینها که طَوِیَ و رَوِیَ ست واو بر اصل خود ست
(شرط قاعده ۳۰ بنگرید)

ق ۵۱ هر واو و یا که عین فاعل بود و مر او را فعل نبود آن
واو و یا را نیز بهمزه بدل کنند (غَائِطٌ - سَائِفٌ که در اصل
غَاوِطٌ - سَايِفٌ بوده ست)

ق ۵۲ هر الف زائده که در جمع اقصیٰ قبل الف جمع افتد

آن الف را بواو بدل کنند (ضَوَارِبُ - قَوَارِيرُ - جمع
ضَارِبَةٌ - قَارُورَةٌ) س جمع اقصی چیست ج
جمع اقصی جمعیست که ہموزن مَفَاعِلُ یا مَفَاعِيلُ بود
صوری - اول جمع اقصی صغری است وثانی جمع اقصی کبری
(مفاعل ۱۲ - مفاعیل ۱۲)
س طریق ساختن جمع اقصی صغری چیست ج طریق
ساختنش آنست که حرفین اولین را فتحه دهند و بعد آن الف (اگر نباشد ۱۲)
جمع آرند و حرفی که بعد الف جمع ست آنرا کسره دهند واگر در آخر (اگر نباشد ۱۲)
تای وحدت باشد آنرا بیندازند (مَشَارِقُ - مَغَارِبُ -
كَوَاهِلُ - سَوَاحِلُ - جمع مَشْرِقٌ - مَغْرِبٌ - كَاهِلٌ -
سَاحِلٌ -) س طریق ساختن جمع اقصی کبری چیست ج
همان ست که مذکور شد جز آنکه در جمع اقصی کبری قبل آخر
یای ساکنه بیفزایند (مَصَابِيحُ - مَفَاتِيحُ - أَقَالِيمُ -
أَنَاعِيمُ - عَصَافِيرُ - جمع مِصْبَاحٌ - مِفْتَاحٌ - إِقْلِيمٌ -
أَنْعَامٌ - عُصْفُورٌ -)

ق ۵۳ هر یای مده زائده که قبل الف مَفَاعِيلُ افتد (جمع اقصی کبری ۱۲)
آنرا نیز بواو بدل کنند (ضَوَارِيبُ جمع ضِيرَابٌ) -

ق ۵۴ هر مده زائده که بعد الف مفاعِلُ افتد آن را
بهمزه بدل کنند (رسائلُ - صحائفُ - عجائزُ -
جمع رسالةٌ - صحیفةٌ - عجوزٌ) س در معایشُ
جمع معیشةٌ یا را بهمزه چرا بدل نکردند ج زیرا که این یا اصلی
ست نه زائد و شرط قاعده آنست که یا زائد باشد نه اصلی س در
مصائبُ جمع مصیبةٌ که اصلش مصوبةٌ بود نیز یا
اصلی ست چرا آنرا بهمزه بدل کردند ج این ابدال شاذ ست) [له]
ق ۵۵ چون دو حرف علت پس و پیش[۵۶] الف مفاعِلُ
افتد پسین را بهمزه بدل کنند (اوائلُ - خیائرُ -
بوائعُ - جمع اوّلُ - خیّرٌ - بائعةٌ (اصله بایعةٌ ۱۲) که در اصل
اداوِلُ - خیایرُ - بوایعُ بوده است) س در
طواویسُ - عواویرُ - جمع طاووسٌ - عوّارٌ - چرا
واو پسین را بهمزه بدل نکردند ج شرط قاعده آنست که دو حرف
علت پس و پیش الف مفاعِلُ افتد و درینجا پس و پیش
الف مفاعیلُ افتاده است س در عواوِرُ جمع عوّارٌ
شرط قاعده موجود ست چرا این قاعده دران جاری نکردند ج

له زیرا که از واو مصوبة یا بدل ست حرکت واو را بما قبل دادند بقاعده ۴۴ باز واو را بقاعده ۴۲ بیا بدل کردند ۱۲

۵۶ یعنی یک حرف علت قبل الف جمع افتد و دیگر بعد الف جمع ۱۲

عَوَاوِدُ مُخَفَّفِ عَوَاوِيْدُ است پس در حقیقت
شرط قاعده موجود نیست س در عَیَائِیْلُ جمع عَیِّلٌ
شرط قاعده موجود نیست چرا این قاعده جاری کردند ج
عَیَائِیْلُ در اصل عَیَاوِلُ بود پس شرط قاعده موجود است
و چون بدین قاعده واو را بهمزه بدل کردند عَیَائِلُ شد
کسره همزه را اشباع کردند عَیَائِیْلُ گشت س در ضَیَاوِنُ
جمع ضَیْوَنٌ شرط قاعده موجود است چرا این قاعده جاری نکردند
ج این تصحیح شاذ است)۔

ق چون دو یا در فَیْعِلٌ جمع آیند رواست که
یا را حذف کنند (سَیْدٌ که در اصل سَیِّدٌ بوده است)۔

ق چون دو یا در فَیْعَلُوْلَةٌ جمع آیند واجبست
که یا را حذف کنند (کَیْنُوْنَةٌ که در اصل کَیَّنُوْنَةٌ
بوده است)

ق هر واو یکه ثالث بود چون بیشتر رود و ماقبل
مفتوح باشد آنرا بیا بدل کنند (یُدْعَی - اَعْلَی -
اِسْتَعْلَی - تَسَامِی - اَعْلَیْتُ - که در اصل یُدْعَوُ

یعنی عواود در اصل عواوید بود یا را حذف کرده اند ۱۲
در اصل عیاول بود بقاعده عیائل شد ۱۲
در اصل سیّد بود بقاعده سیّد شد ۱۲
در اصل کیّنونة بود ۱۲

اَعْلَیَ - اِسْتَعْلَوَ - تَسَامَیَ - اَعْلَوْتُ - بود)

س دریَدْعُوَ - یَغْزُوَ چرا واو را یا نکردند ج واو دراینجا

بعد فتحہ نیست س در دُنِیَ کہ دراصل دُنُوَ بودہ است

چرا واو را یا کردند حالانکہ واو دراینجا نہ بعد فتحہ ست نہ بعد کسرہ

رفتہ ج این تعلیل شاذ ست)

ق ہر واو یکہ در لام کلمہ بعد کسرہ بود آنرا بیا بدل

کنند قَوِیَ - قَوِیَا - دُعِیَ - دُعِیَا - غَزِیَانٌ -
(مرد غزا کنندہ ۱۲)

دَاعِیَۃٌ - کہ دراصل قَوِوَ - قَوِوَا - دُعِوَ - دُعِوَا -

غَزِوَانٌ - دَاعِوَۃٌ بودہ است) س در قِنْوَانٌ -

صِنْوَانٌ چرا واو را بیا بدل نکردند ج شرط قاعدہ آنست کہ

واو بعد کسرہ بلا فصل باشد و دراینجا نون فاصل ست س در

قِنْیَۃٌ[1] - صِبْیَۃٌ[2] - صِبْیَانٌ[3] - عِلْیَانٌ[4] - عِلْیَانَۃٌ -

دِنْیٌ - کہ دراصل قِنْوَۃٌ - صِبْوَۃٌ - صِبْوَانٌ -

عِلْوَانٌ - عِلْوَانَۃٌ - دِنْوٌ - بودہ است چرا این قاعدہ

جاری کردند باآنکہ واو درینہا بعد کسرہ نیست ج تعلیل
(بلا فصل ۱۲)

این کلمات شاذ ست س در اَقْرِدَۃٌ جمع قِرْدٌ -
(بیالہ یا آوند خرد ۱۲)

[1] بالکسر آنچہ برای نفس خود نگاہ دارند نہ برای تجارت ۱۲
[2] جمع صبی
[3] جمع صبی
[4] ... ۱۲

سَوَاسِوَةٌ جمع سَوَاءٌ (برابر ۱۲) - مَقَاتِوَةٌ جمع مَقْتَوِيٌّ (خادم ۱۲) -
کسره بلا فصل موجود ست چرا این قاعده جاری نکردند ج
تصحیح این کلمات شاذ ست)

ق ۶۰ هر یای مضموم که بعد کسره وقبل واو بود ضمه اش را
بما قبل دهند بعد ازاله کسرهٔ ما قبل (یَرْمُوْنَ - رَمُوْا -
که در اصل یَرْمِیُوْنَ - رَمِیُوْا بود) -

ق ۶۱ هر واو یا یای مکسور که بعد ضمه وقبل یا بود
کسره اش را بما قبل دهند بعد ازاله ضمه ما قبل تَدْعِیْنَ
تَعْلِیْنَ - تَنْهِیْنَ - که در اصل تَدْعُوِیْنَ - تَعْلُوِیْنَ -
تَنْهُیِیْنَ - بود) -

ق ۶۲ هر یای مضموم یا مکسور که بعد کسره بود (نه قبل واو) آنرا ساکن
کنند (یَرْمِیْ - تَرْمِیْنَ - رَامٍ - که در اصل یَرْمِیُ (بلا نقل ۱۲)
تَرْمِیِیْنَ - رَامِیٌ - بوده است)

ق ۶۳ هر واو مضموم که بعد ضمه بود آنرا نیز ساکن کنند (بلا نقل ۱۲)
(یَدْعُوْ - یَدْعُوْنَ - که در اصل یَدْعُوُ - یَدْعُوُوْنَ -
بوده است س در تَغَازٍ که اصلش تَغَازُوٌ بود چرا این قاعده

ه تصحیح آقیا و آقیو واجب و تصحیح سواسیه و مقاتیه جائز است ۱۲

جاری نکردند ج شرط قاعده آنست که واو در لام فعل باشد
ودر تَغَازٍ این شرط مفقودست) ۔
ق ۶۴ هر واو و یا که در لام اسم معرب بعد ضمه اصلیه بود
آن ضمه را بکسره بدل کنند و واو را بیا (تَرَامٍ ۔ تَرَامِیَانِ
تَرَامِیَةٌ ۔ تَغَازٍ ۔ تَغَازِیَانِ ۔ تَغَازِیَةٌ ۔ تَلٍّ ۔
أَدْلٍ ۔ که دراصل تَرَامُوٌ ۔ تَرَامُیَانِ ۔ تَرَامُیَةٌ ۔
تَغَازُوٌ ۔ تَغَازُوَانِ ۔ تَغَازُوَةٌ ۔ تَلُقُّوٌ ۔ أَدْلُوٌ ۔ بود)
س در یَدْعُوْ ۔ نَهْيٌ ۔ چرا این قاعده جاری نکردند
ج درین قاعده شرط ست که واو و یا در لام اسم معرب باشد
و درینجا این شرط مفقودست س در کُفُوًا چرا این قاعده جاری
نکردند ج شرط قاعده آنست که واو و یا بدل از حرفی نباشد
و در کُفُوًا واو بدل از همزه ست که اصلش کُفُوْءًا بوده است۔
س در قَمَحْدُوَةٌ ۔ عَنْصُوَةٌ ۔ قَلَنْسُوَةٌ ۔ عُنْفُوَانٌ ۔
أُفْعُوَانٌ ۔ أُقْحُوَانٌ ۔ چرا این قاعده جاری نکردند ج
شرط قاعده آنست که واو و یا قبل حرف لازم نباشد و درینجا
این شرط مفقودست س مراد از حرف لازم چیست ج مراد از

حرف لازم تای تانیث لازم ست والف غیر تثنیه۔ در قمحدوۃٌ ومانند آن تای تانیث لازم ست ودر عنفوانٌ ونحو آن الف غیر تثنیه است)

ق ۶۵ هر واو که لام اسم معرب بعد واو مضموم بضمه اصلیه ذقبل حرف لازم بود آن ضمه رانیز بکسره بدل کنند وواو را بیا (قِوِیَّۃٌ۔ قِوِیَانٌ۔ که دراصل قِوِوَۃٌ۔ قِوِوَانٌ بوده است)

ق ۶۶ هر یائیکه در لام فعل بعد ضمه اصلیه بود آن یارا بواو بدل کنند (نَهُوَ۔ رَمُوَ که دراصل نَهُیَ۔ رَمُیَ بوده ست بروزن کَرُمَ)

ق ۶۷ هر واو مشدد که در آخر جمع بروزن فُعُولٌ افتد آن واو را بیا بدل کنند وضمه ماقبل را بکسره (دُلِیٌّ۔ عُصِیٌّ۔ که دراصل دُلُوٌّ۔ عُصُوٌّ بوده ست) وروا است که ضمه فا را هم بکسره بدل کنند و دِلِیٌّ۔ عِصِیٌّ گویند۔ (س در نُحُوٌّ۔ بُهُوٌّ۔ اُبُوٌّ۔ اُخُوٌّ چرا این قاعده جاری نکردند ج این تصحیح شاذ ست)

۹ واو از تای تانیث لازم مراد از تای تانیثی است که کلمه بدون آن تاء مستعمل نشود در این باب ۱۲

۱۰ جمع نَحو۔ بَهو۔ اَب۔ اَخ۔ ۱۲

ق ٦٨ هر واو مشدد که در واحد بعد واو مضموم افتد آن
واو را بیا بدل کنند وضمه واو مضموم را بکسره
(مَقْوِيٌّ - غُزُوِيٌّ - که در اصل مَقْوُوٌّ - غُزُوْوٌ -
بوده است -) س در مَعْدِيٌّ - مَرْضِيٌّ - مَغْزِيٌّ -
که در اصل مَعْدُوٌّ - مَرْضُوٌّ - مَغْزُوٌّ بوده است واو
مشدد بعد واو مضموم نیست چرا آنرا بیا بدل کردند ج این
تعلیل نادر وشاذ ست)

ق ٦٩ هر واو ویا که در لام کلمه بعد الف زائد افتد آنرا
بهمزه بدل کنند (کِسَاءٌ - رِدَاءٌ - کِسَاءَةٌ - رِدَاءَةٌ
که در اصل کِسَاوٌ - رِدَایٌ - کِسَاوَةٌ - رِدَایَةٌ
بوده است) س در شَقَاوَةٌ - نُقَاوَةٌ - حِكَايَةٌ -
بُغَايَةٌ - چرا این قاعده جاری نکردند ج شرط قاعده است
که واو ویا قبل تای لازمی نباشد ودرینجا این شرط مفقود است
س در کِسَاوَانِ - رِدَاوَانِ - چرا واو را بیا بدل نکردند
ج همزه که بدل از واو ویا باشد روا است که در تثنیه آنرا
ثابت دارند یا بواو بدل کنند پس چنانکه کِسَاوَانِ -

ط مراد از تای لازمیت کلمه ایست که در ان این تا باشد و بدون این تا مستعمل نشود ۱۲

سِقَایَۃٌ را اوانِ جائز ست کِسَاءانِ - سِقَاءانِ نیز جائز ست

س در عَبَایَۃٌ - عِظَایَۃٌ - صَلَایَۃٌ چرا این قاعده

جاری نکردند ج تصحیح این کلمات شاذ ست)

ق یائیکه لام فَعْلیٰ اسمی بود آنرا بواو بدل کنند

(تَقْوٰی - تَقْوٰی که در اصل بَقْیٰی - تَقْیٰی بوده است)

س در صَدْیَا - رَیَّا چرا این قاعده جاری نکردند ج

زیراکه صَدْیَا - رَیَّا فَعْلیٰ وصفی ست نه اسمی)

ق واویکه لام فُعْلیٰ اسمی باشد آنرا بیا بدل کنند

(دُنْیَا - عُلْیَا که در اصل دُنْوٰی - عُلْوٰی بوده است)

س در غُزْوٰی چرا این قاعده جاری نکردند ج زیراکه

غُزْوٰی فُعْلیٰ وصفی ست نه اسمی س قُصْوٰی - حُلْوٰی

حُزْوٰی فُعْلیٰ اسمی ست درینجا چرا این قاعده جاری نکردند

ج تصحیح این کلمات شاذ ست)

ق لیفے که از ناقص بالفیف بجزم یا بوقف

بیفتد باتصال ضمیر فاعل و نون تاکید باز آید

(اُدْعُ - اُدْعُوا - اُدْعُوَانِّ - اُدْعُوَنَّ الخ -

لَمْ يَدَّعِ ۔ لَمْ يَدَّعُوا ۔ لَمْ يَدَّعُوا الخ ۔ قِ ۔ قِيَا قُوا الخ

قِيْنَ الخ ۔ لَمْ يَقِ ۔ لَمْ يَقِيَا ۔ لَمْ يَقُوا الخ) ۔

ق ۴۳ یائیکه در آخر مَفَاعِلُ افتد آنرا در حالتِ رفع

و جر بیفگنند (جَاءَتْنِی جَوَارٍ ۔ مَرَرْتُ بِجَوَارٍ ۔ که

اصلش جَوَارِیُ ۔ جَوَارِیِ بوده است) ۔

ق ۴۴ چون دو یا در آخر مَفَاعِیلُ جمع آیند روا ست (در حالت رفع ۱۲ ، در حالت جر ۱۲)

که یکی را بیفگنند و در دیگری حکم یای مَفَاعِلُ جاری

کنند (صَحَارٍ که اصلش صَحَارِیُّ بود جمع صَحْرَاءُ[سله]) ۔

ق ۴۵ همزه که در مَفَاعِلُ بعد الف و قبل یا افتد و در

مفرد اینچنین نبوده باشد آن همزه را بیای مفتوحه

بدل کنند و یای ثانی را بالف (مَطَايَا ۔ رَكَايَا ۔

ثَنَايَا ۔ سَبَايَا ۔ بَلَايَا ۔ خَطَايَا ۔ صَلَايَا ۔ شَوَايَا ۔

جمع مَطِيَّةٌ ۔ رَكِيَّةٌ ۔ ثَنِيَّةٌ ۔ سَبِيَّةٌ ۔ بَلِيَّةٌ ۔

خَطِيْئَةٌ ۔ صَلَاءَةٌ ۔ صَلَايَةٌ ۔ شَاوِيَةٌ بوده است)

س در شَوَاءٍ ۔ جَوَاءٍ جمع شَائِيَةٌ ۔ جَائِيَةٌ

که در اصل شَوَائِیُ ۔ جَوَائِیُ بوده است چرا این قاعده

سله چون خواستند که صحراء را جمع اقصی کنند یای ... را فتحه دادند صحار ... بعده الف جمع آوردند ... را که بعد آنست ... واو بعد الف همزه را بقاعده (سوم و چهارم) بیا بدل کردند صحاری شد حالا ... صحاری شد پس بقاعده یکی از دو یای آنرا حذف کنند صحاری مثل جواری شد پس صحار شکل جوار زدند ۱۲

جاری نکردند یعنی شوایا - جوایا - نگفتند ج شرط قاعدہ آنست
کہ ہمزہ کہ در مَفَاعِلُ بعد الف وقبل یا افتد در مفرد چنین نبودہ
باشد و درینجا این شرط مفقود ست پس در اَدَاوِی -
ھَرَاوِی جمع اِدَاوَۃٌ - ھِرَاوَۃٌ چرا این قاعدہ جاری نکردند
آفتابہ ۱۲ عصا ۱۲
واَدَاوِی - ھَرَاوِی نگفتند ج جمہور صرفیان درینجا ہم این
قاعدہ جاری میکنند واَدَایَا - ھَرَایَا میگویند لیکن بعض
اہل صرف درصورتیکہ لام مفرد واوِ سالم بود ہمزہ مذکورہ را
غیر معتل ۱۲
بواو مفتوحہ بدل میکنند واَدَاوٰی - ھَرَاوٰی میگویند پس در
ھَدَاوِی - مَطَاوِی جمع ھَدِیَّۃٌ - مَطِیَّۃٌ لام مفرد
واوِ سالم نیست چرا ہمزہ مذکورہ را بواو مفتوحہ بدل کردند ج
این ابدال شاذ ست)

فصل اصول ادغام

ادغام دو گونہ است (۱) ادغام مُتَمَاثِلَین (۲) ادغام مُتَقَارِبَین -
متجانسین ۱۲

ادغام متماثلین

ق چون دو حرف متجانس دریک کلمہ بہم آیند

واول ساکن بود وثانی متحرک ادغام واجب ست (مثلاً-
مَدْعُوٌّ - مَقْرُوٌّ - مَرْمِیٌّ - اِبْیَنَّۃٌ - اُوَّلٌ - سَآَّلٌ - لَآَّلٌ -
مُسْلِمِیَّ - یَدَیَّ - که دراصل مَدْعُوْوٌ - مَقْرُوْوٌ -
مَرْمُوْیٌ - اِبْیِنَۃٌ - اُءْوُلٌ - سَأْأَلٌ - لَأْأَلٌ - مُسْلِمُوْیَ
یَدَایَ بوده است) س مُسْلِمِیَّ - یَدَیَّ کلمه واحد نیست
دریبنها چرا این قاعده جاری کردند ج یای متکلم با مضاف خود
درحکم کلمه واحده است س در اُوْدِیَ - تُوُوْیَ - رِیْیَا -
چرا این قاعده جاری نکردند ج شرط قاعده آنست که حرف اول
بدل از همزه وجوباً یا جوازاً نباشد - ودر اُوْدِیَ که اصلش
اُءْدِیَ بود حرف اول (یعنی واو اول ۱۲) بدل از همزه ست وجوباً - ودر تُوُوْیَ - رِیْیَا -
حرف اول بدل از همزه ست جوازاً - س در قُوْوِلَ چرا این قاعده
جاری نکردند ج نیز شرط قاعده آنست که حرف اول بدل از الف
نباشد ودر قُوْوِلَ که ماضی مجهول قَاوَلَ ست حرف اول بدل از
الف ست که در قَاوَلَ بود زیرا که قُوْوِلَ ماضی مجهول قَاوَلَ ست) -
(بدانکه در مثل تُوُوْیَ[۱] - رِیْیَا اظهار اصل ست - وبعضی ادغام هم
جائز دارند - ودر مثل[۲] قُوْوِلَ ادغام ممتنع ست بالاتفاق -)

[۱] یعنی جاییکه حرف اول بدل از همزه جوازاً باشد ۱۲

[۲] یعنی جاییکه حرف اول بدل از الف باشد ۱۲

ق چون دو حرف متجانس در یک کلمه بہم آیند و ہر دو متحرک باشند و حرکت حرف دوم لازم باشد نیز ادغام واجب ست۔ طریق ادغام درینصورت آنست کہ اگر ماقبل حرف اول متحرک باشد یا ساکن بسکون لازم حرف اول را ساکن کردہ در دوم ادغام کنند (مَدَّ۔ دَابَّۃٌ۔ خُوَیْصَّۃٌ کہ دراصل مَدَدَ۔ دَابِبَۃٌ خُوَیْصِصَۃٌ بودہ است) و اگر ماقبل حرف اول ساکن بسکون غیر لازم باشد حرکت اول بماقبل دادہ در دوم ادغام کنند (یَمُدُّ۔ یَعَضُّ۔ یَوَدُّ۔ کہ دراصل یَمْدُدُ۔ یَعْضَضُ یَوْدَدُ بودہ است) پس در اُمْدُدِ الْقَوْمَ۔ لَنْ یَّحْیِیَ۔ چرا این قاعدہ جاری نکردند چ شرط قاعدہ آنست کہ حرکت حرف دوم لازم باشد و درینجا لازم نیست بلکہ دراول بسبب اجتماع ساکنین آمدہ است و در ثانی بسبب ناصب پس در اِرْعَوٰی۔ اِرْحَوٰی کہ دراصل اِرْعَوَوَ۔ اِرْحَوَوَ بودہ است چرا این قاعدہ جاری نکردند چ نیز شرط قاعدہ آنست کہ اعلال مزاحم ادغام نباشد زیراکہ اعلال مقدم بر ادغام ست و درینجا

حاشیہ صفحہ ۲۶ نمبر ۵ ۔ ہیئیۃ ۱۲

این شرط فوت ست پس در سَبَبٌ - سَبٌّ چرا این قاعده جاری نکردند ج نیز شرط قاعده در اسم آنست که ادغامش موجب التباس آن باسمی دیگر نشود. و درینها این شرط مفقود ست زیراکه سَبَبٌ بمعنی رسن و علت ست و ادغامش موجب التباس آن به سَبٌّ بمعنی دشنام ست. و شَرَرٌ بمعنی پارهٔ آتش ست که بجهد و ادغامش موجب التباس آن به شَرٌّ بمعنی بدی و بد و بدترست (بدانکه در مثل سَبَبٌ ادغام ممتنع ست) پس در شُرُرٌ - فَلَكٌ - سُرُرٌ - جُدُدٌ چرا این قاعده جاری نکردند ج نیز شرط قاعده در اسم ثلاثی مجرد آنست که موازن فعل بود. و درینها این شرط مفقود ست (بدانکه در مثل سُرُرٌ نیز ادغام ممتنع ست) پس در حَبَبٌ چرا این قاعده جاری نکردند یعنی بای دوم را در سوم چرا ادغام نکردند ج نیز شرط قاعده آنست که اول متجانسین مدغم فیه نباشد و در حَبَبٌ بای دوم که اول متجانسین ست مدغم فیه ست (بدانکه در مثل حَبَبٌ نیز ادغام ممتنع ست) پس در جَلْبَبَ - قَرْدَدٌ چرا این قاعده جاری نکردند ج نیز شرط

له یعنی وراسمیکه اوغامش موجب التباس آن باسمی شود ۱۲

له یعنی ثلاثی مجرد که موازن فعل شود ۱۲

له یعنی جائیکه اول متجانسین مدغم فیه باشد ۱۲

قاعده آنست که کلمه ملحق نباشد و جَلبَبَ ملحق بِدَحرَجَ ست
و قَردَدَ ملحق بجَعفَرَ - (بدانکه در مثل جَلبَبَ - قَردَدَ
نیز ادغام ممتنع ست) س در دَدَنٌ - چرا این قاعده
جاری نکردند ج نیز شرط قاعده آنست که متجانسین در اول کلمه
نباشند - و دریجا این شرط مفقود ست (بدانکه در مثل دَدَنٌ
نیز ادغام ممتنع ست -) س در اِقتَتَلَ چرا ادغام وا
نشد ج نیز شرط قاعده آنست که متجانسین در وسط کلمه نباشند
و در اِقتَتَلَ این شرط مفقود ست س در حَیِیَ - اُحیِیَ
اُستُحیِیَ - اَحیِیَةٌ چرا ادغام واجب نشد ج نیز شرط قاعده
آنست که متجانسین یای مثناة تحتانیه در آخر کلمه نباشند - و دریجا
این شرط مفقود ست س در ضَبِبَ - قَطِطَ - اَلِلَ -
ضَکِکَ - ضَنِنُوا - زَبَبَ - لَحِحَت - مَتِنَشِبَت -
اَجلَلُ چرا ادغام نکردند ج ترک ادغام درین کلمات شاذ ست)
ق چون در مضارع معلوم تَتَفَعَّلُ و تَتَفَاعَلُ دو تا جمع شد
و ماقبل آنها متحرک یا مده باشد ادغام جائز ست
(فَتَّنَزَّلُ - فَتَّبَاعَدُ - قَالُوا تَّنَزَّلُ - قَالُوا تَّبَاعَدُ -

که در اصل فَتَتَنَزَّلَ - فَتَتَبَاعَدَ - قَالُوا تَتَنَزَّلُ -
قَالُوا تَتَبَاعَدُ بوده است)

ق[۷۹] چون فای تفعّل و تفاعل تای مثناة فوقانیه باشد ادغام تای تفعّل و تفاعل دران تا جائز است - و چون ادغام کنند در ماضی و مصدر و امر همزهٔ وصل بیارند (اِتَّرَّسَ - يَتَّرَّسُ - اِتَّرُّسًا - مُتَّرِّسٌ - اِتَّرَّسْ
اِتَّارَكَ - يَتَّارَكُ - اِتَّارُكًا - مُتَّارِكٌ - اِتَّارَكْ -
که در اصل تَتَرَّسَ - يَتَتَرَّسُ - تَتَرُّسًا - مُتَتَرِّسٌ -
تَتَرَّسْ - تَتَارَكَ يَتَتَارَكُ تَتَارُكًا - مُتَتَارِكٌ
تَتَارَكْ بوده است)

ق[۸۰] چون عین افتعال تای مثناة فوقانیه باشد ادغام تای افتعال دران تا جائز است و چون ادغام کنند رواست که فا را فتحه دهند یا کسره (قَتَّلَ - يَقَتِّلُ که در اصل اِقْتَتَلَ - يَقْتَتِلُ بوده است)

ق[۸۱] چون دو یا در آخر کلمه بهم آیند و هر دو متحرک باشند و حرکت یای دوم لازم باشد ادغام جائز است -

(حَیَّ - اُحْیَّ - اُسْتُحْیَّ - اَحِیَّۃٌ - کہ دراصل حَیِیَ -
اُحْیِیَ - اُسْتُحْیِیَ - اَحْیِیَۃٌ بودہ است) س در
لن یُحْیِیَ - مُحْیِیَۃٌ - مُحْیِیَانِ چرا ادغام جائز نشد -
ج زیراکہ حرکت یای دوم درینہا لازم نیست - بلکہ دراول بجہت
ناصب آمدہ است - ودر ثانی بجہت تاء تانیث - ودر ثالث
بجہت الف تثنیہ)

ق ۸۲ چون دو حرف متجانس دریک کلمہ بہم آیند و
ہر دو متحرک باشند (غیر یا ۱۲) وحرکت حرف دوم عارض باشد
ادغام جائزست (مُدِّ القَوْمَ کہ دراصل اُمْدُدِ
القَوْمَ بودہ است)

ق ۸۳ چون دو حرف متجانس دریک کلمہ بہم آیند وحرف
دوم ساکن باشد بسکون عارض نیز ادغام جائزست
درغیر اہل حجاز - وچون ادغام کنند حرفِ دوم را
حرکت دادن ضرورست خواہ حرکتِ کسرہ دہند یا فتحہ
یا ضمہ ودر ضمہ دادن شرطست کہ حرف اول ہم مضموم
باشد (مُدُّ - فِرَّ - عَضَّ - کہ دراصل اُمْدُدْ -

اِقْرَرْتُ ـ اِغْضَضْ بوده است)

ق ۸۴ چون دو حرف متجانس در یک کلمه بهم آیند و حرف دوم ساکن بسکون لازم باشد ادغام ممتنع ست در اکثر (مَدَدْنَ ـ مَدَدْتَ الخ يَمْدُدْنَ)

ق ۸۵ چون دو حرف متجانس در دو کلمه بهم آیند اول ساکن باشد و ثانی متحرک ادغام واجب ست ۔ (اُذْكُرْ رَّبَّكَ ـ اَوْ وَّزَنُوْهُمْ)

ق ۸۶ چون دو حرف متجانس در دو کلمه بهم آیند و هر دو متحرک باشند ادغام جائز ست (لَا تَاْمَنَّا ـ قَالَ لَّبِيدٌ ـ حَمِيدُ دَّهْرٍ ـ ثَوْبُ بِّشْرٍ ـ جَيْبُ بَّكْرٍ ـ که در اصل لَا تَاْمَنُنَا ـ حَمِيدُ دَهْرٍ ـ ثَوْبُ بِشْرٍ جَيْبُ بَكْرٍ ـ بوده است) س در قَرْمُ مَالِكَ ـ كُنْتُ تُرَابًا ـ اَفَاَنْتَ تُسْمِعُ چرا ادغام جائز نشد ۔

ج شرط قاعده آنست که ماقبل حرف اول متحرک باشد یا لین و درینجا این شرط مفقود ست س در شَهْرُ رَمَضَانَ در قرأت ابی عمرو ادغام آمده است حالانکه شرط مذکور مفقود ست

ح آن ادغام حقیقی نیست زیراکه در ادغام حقیقی سکون حرف
اول ضرورست و در قرارت مذکوره رای اول ساکن نیست بلکه حرکت[له]
مختلسه دارد۔ پس آن حالتی ست میان ادغام و اظهار که آنرا اخفا
[خفیه ۱۲] نامند۔ و چون اخفا قریب ادغام ست مجاز آبران ادغام اطلاق
کرده میشود (بدانکه کوفیین در مثل قرم مالک ادغام [حقیقی]
جائز دارند۔ و شرط مذکور را درین قاعده اعتبار نکنند) س [دلیل] انا
نذیر چرا ادغام جائز نشد ج نیز شرط قاعده آنست که متجانسین
در خط متلاقی باشند۔ و درینجا این شرط مفقودست زیراکه الف
میان متجانسین خطًا فاصل ست)

بدانکه چون دو حرف متجانس در عین فِعَّال اسمی
جمع آیند اول را بیا بدل میکنند (دِینَارٌ۔ قِیرَاطٌ۔ شِیرَازٌ۔
که در اصل [سله] دِنَّارٌ۔ قِرَّاطٌ۔ شِرَّازٌ بوده ست)

(بدانکه چون دو حرف متجانس در ثلاثی مزید بهم آیند و ادغام
ممتنع بود [سكه] بسا ست که حرف ثانی را بیا بدل میکنند (اَمْلَیْتُ
که در اصل اَمْلَلْتُ بوده است)۔ و همچنین چون [سه] حرف
متجانس در ثلاثی مزید بهم آیند و ادغام ثانی در ثالث ممتنع [شه] بود

[له] یعنی حرکت خفیه ۱۲

یعنی کافیه یا قبل حرف [illegible]

یعنی ساکن نیست [illegible]

[سه] ولیکن [illegible]

[illegible]

[سله] قراریط و دنانیر [illegible]

[سكه] بسبب آنکه حرف دوم ساکن باشد [illegible] (املَلْتُ) ۱۲

[شه] بسبب آنکه ثانی در حکم [illegible] باشد (قصصت) ۱۲

بسا ست کہ ثالث را بیا بدل میکنند (قَصَّیْتُ - تَقَضّیٰ - دَسّٰی کہ دراصل قَصَّصْتُ - تَقَضَّضَ - دَسَّسَ بودہ است) واین ہرد و ابدال اگرچہ کثیر اند لیکن غیر مطرد اند) -

ق چون دو حرف متجانس در دو کلمہ ہم آیند و اول مدہ یا شد یا ہای سکتہ یا ثانی ساکن بود ادغام ممتنع ست (قَالُوْا وَمَالَنَا - فِیْ یَوْمٍ - مَالِیَہْ هَلَكَ - رَسُوْلُ الْحَسَنِ - ضَرَبَ ابْنُ خَالِدٍ) -

ادغام متقاربین

(س مراد از متقاربین چیست ج مراد از متقاربین دو حرف غیر متجانس اند کہ در مخرج یا در صفت کہ قائم مقام مخرج ست نزدیک یکدیگر باشند -

چون ادغام متقاربین موقوف بر معرفت مخارج و صفات حروف ست و معرفت مخارج موقوف بر معرفت اسنان لہذا تقدیم بیان اسنان و مخارج و صفات ضرور افتاد)

اسنانِ انسان

بدانکہ جملہ اسنانِ انسان در اکثر سی و دو باشد

ہای سکتہ عبارت از ہای ست کہ در حالت وقف آرند و در حالت وصل نیارند و شرط ست کہ حرف آخر متحرک بحرکت غیر اعرابی باشد چون (هُوَهْ - هِیَهْ - اَلْقِيَامَهْ) و در (اَلَمْ يَتَسَنَّهْ) و (فَبِهُدٰىهُمُ اقْتَدِهْ) در وصل نیز آرند و تسلیم وصل را حکم وقف داده باشند (عَلَيْهِ وَ سُنَنُ) و هم مراد (مَالِيَهْ) ۱۲ منہ ... متقاربین دو حرف کہ مخرج جدا باشد و مثل حلق و زبان یا شفہ ... ۱۲ ... مراد از صفت قائم مقام مخرج مثل جہر و ہمس و اطباق و شدت و رخاوت ... و استعلاء ... ۱۲ ... اسنان جمع سن بمعنی دندان ۱۲

واقسامش چهار است حسب تفصیل ذیل۔

نمبر	اسماء اسنان	تعداد اسنان	تفصیل اسنان	اسامی دیگر
۱	ثنایا یعنی دندان پیشین	۴	دو از فوق و دو از تحت	
۲	رباعیات	۴	یک یک از هر چهار جانب ثنایا	
۳	انیاب	۴	یک یک از هر چهار جانب رباعیات	انیاب را کواسر نیز گویند
۴	اضراس	۲۰	حسب تفصیل ذیل	
			اضراس سه قسم است	
۱	ضواحک	۴	یک یک از هر چهار جانب انیاب	
۲	طواحن	۱۲	سه سه از هر چهار جانب ضواحک	
۳	نواجذ	۴	یک یک از هر چهار جانب طواحن۔	

(بدانکه در بعض افراد نواجذ نباشد پس جمله اسنانش بست و هشت بود۔ و در بعضی نواجذ هشت باشد دو دو از هر چهار جانب طواحن۔ پس جمله اسنانش سی و شش بود)

حرف یا

بدانکه حرف هجا (که ازان ترکیب کلمات است) بر دو گونه است - اصول و فروع -

اصول را اصلیه و مفرده و بسیطه و فروع را فرعیه و متفرعه و مرکبه نیز نامند -

اصول

اصول بست و نه حرف معروف ست -

(الف چونکه همیشه ساکن میباشد بازجی زبان - در تعداد حروف تهجی ازان به لا میکنند - ولام الف خواندنش خطاست - و لا را حرفی برأسه قرار دادن و عدد حروف را سی گفتن کار عامیان ست)

مخارج اصول

بدانکه مخارج حروف اصول از اقصای حلق تا نوک زبان تقریباً شانزده است - بدین تفصیل -

نمبر	اسامی مخارج	[illegible]	تفصیل حروف مذکوره	القاب حروف مذکوره
۱	اقصای حلق	۳	همزه - ها - الف -	این شش حرف را حلقیه نامند
۲	وسط حلق	۲	عین - حا	
۳	ادنای حلق	۲	غین - خا	

نمبر	اسامی مخارج	تعداد حروف	تفصیل حروف مذکوره	القاب حروف مذکوره
۴	اقصای زبان ومحاذی آن از حنک بالا۔	۱	قاف	این دو را لہویہ گویند
۵	مقارن مخرج ۴	۱	کاف	
۶	وسط زبان ومحاذی آن از حنک بالا۔	۳	جیم۔ شین۔ یا۔	این سه را شجریه گویند
۷	اول یکی از دو حافه زبان با اضراس متصل آن۔	۱	ضاد	این را حافیه گویند
۸	اسفل مخرج نمبر ۷ تا سر زبان ومحاذی آن از حنک بالا۔	۱	لام	این سه حروف را ذلقیه گویند
۹	اسفل مخرج نمبر ۸ ومحاذی آن از حنک بالا۔	۱	را	
۱۰	اسفل مخرج نمبر ۹ ومحاذی آن از حنک بالا باتصال خیشوم	۱	نون جلی	
۱۱	طرف زبان وبن دو ثنیه علیا یعنی دو دندان پیشین زبرین	۳	دال۔ طا۔ تا۔	این سه حروف را نطعیه گویند

نونِ جلی یعنی نون متحرک ونون ساکن که بعد آن حروف حلقی باشد بخلاف نون خفی یعنی نون ساکن که بعد آن حروف غیر حلقی باشد که مخرج او خیشوم است ۱۲

طرف زبان یعنی نوک زبان باشد وبن دو ثنیه علیا ۱۲

نمبر	اسامی مخارج	[illegible]	تفصیل حروف مذکوره	القاب حروف مذکوره
۱۲	طرف زبان وطرف دو ثنیه سفلی - یعنی دو دندان پیشین زیرین ۱۲	۳	صاد - زا - سین -	[illegible]
۱۳	طرف زبان وطرف دو ثنیه علیا -	۳	ذال - ظا - ثا -	[illegible]
۱۴	باطن لب زیرین وطرف دو ثنیه علیا -	۱	فا -	[illegible]
۱۵	مابین دو لب -	۳	با - میم - واو -	[illegible]
۱۶	خیشوم فقط - باطن بینی ۱۲	۱	نون مخفی	[illegible]

(بدانکه خلیل حروف علت را هوائی گوید ازانکه مخرج آنها نزد او هوای جوف دهن است)

طریق معرفت مخارج

چون خواهند که مخرج حرفی بشناسند آن حرف را ساکن کنند وقبل آن همزه وصل بیارند وبخوانند

پس جائیکه صوتش منتهی شود همانجا مخرج آن حرفست

مخارج فروع

مخارج فروع مستفاد از مخارج اصول ست زیراکه تولد فروع یا بوجه خلط تلفظ آنها با تلفظ حرفی دیگر میشود (همزهٔ بین بین) یا بجهت عدم استطاعت ادای حرف صحیح (ضاد ضعیفه)

فروع دو قسم ست فصیحه و غیر فصیحه ـ

فصیحه دوازده حرفست بتفصیل ذیل ـ

نمبر	اسامی حروف فصیحه	تعریف حروف مذکوره	امثله
۱ ۲ ۳	همزهٔ تسهیل	همزهٔ بین بین	سَأَلَ ـ سَئِمَ ـ رَؤُفَ ـ
۴	الف تفخیم	الفیکه میان الف و واو خوانده شود ـ	صَلٰوة ـ زَكٰوة ـ حَيٰوة ـ
۵	الف اماله	الفیکه میان الف و یا خوانده شود ـ	حِسِیب در حِسَاب ـ
۶	جیم مشابه زی	جیمیکه میان جیم و زا خوانده شود ـ	اَزْدُر در اَجْدُرُ
۷	سین مشابه زی	سینیکه میان سین و زا خوانده شود ـ	زَقَر در سَقَر

نمبر	اسامی حروف فصیحه	تعریف حروف مذکوره	امثله
٨ ٩	شین مضارعت [له]	شینیکه میان شین وجیم یا میان شین و زا خوانده شود	اَجدَقُ - اَزدَقُ در اَشدَقُ -
١٠	صاد مضارعت [له]	صادیکه میان صاد و زا خوانده شود -	زِرَاطَ در صِرَاطَ - قَزدُ در قَصدُ -
١١	یای مضارعت	یائیکه میان یا و واو خوانده شود -	قُولَ و بُوعَ باشمام در قِیلَ و بِیعَ -
١٢	لام تفخیم	لام مفتوح یا مضموم که بعد صاد یا ضاد یا طای مفتوح یا ساکن واقع شود و همچنین لام الله بعد فتحه یا ضمه	صَلّیٰ یُصَلِّیْ - ضَلَعَ یَضْلَعُ - طَلَعَ یَطْلَعُ - تَاللّٰهِ نَصْرُ اللّٰهِ -

حروف غیر فصیحه بسیار است منجمله آن این یازده حرف است -

نمبر	اسامی حروف غیر فصیحه	تعریف حروف مذکوره	امثله
١	بای مضارعت	بائیکه میان با و فا خوانده شود با غلبه با -	فحر در بُحر -
٢	فای مضارعت	فائیکه میان فا و با خوانده شود با غلبه فا -	اَصبَهان در اَصفَهان -

له در شین شرط است ساکن باشد و قبل دال واقع شود ١٢

له در صاد مضارعت شرط است قبل طا یا دال واقع شود ١٢

نمبر	اسامی حروف غیر فصیحه	تعریف حروف مذکوره	امثله
۳ ۴	جیم مضارعت	جیمیکه میان جیم و شین یا میان جیم و کاف خوانده شود۔	اَشۡدَدۡ در اَجۡدَدۡ دَگَلۡ در دَجَلۡ۔
۵	صاد مضارعت	صادیکه میان صاد و سین خوانده شود۔	سَیۡفٌ در صَیۡفٌ۔
۶	طای مضارعت	طائیکه میان طا و تا خوانده شود۔	تَالِبٌ در طَالِبٌ۔
۷	ظای مضارعت	ظائیکه میان ظا و ثا خوانده شود۔	ثَالِمٌ در ظَالِمٌ
۸	کاف مضارعت	کافیکه میان کاف و جیم خوانده شود۔	جَافِرٌ در کَافِرٌ
۹	قاف مضارعت	قافیکه میان قاف و کاف خوانده شود۔	گَالَ در قَالَ۔
۱۰	واو مضارعت	واویکه میان واو و یا خوانده شود۔	مَذۡعِیرٌ در مَذۡعُورٌ
۱۱	ضاد ضعیفه سله	ضادیکه میان ضاد و ظا خوانده شود۔	ظَالِّیۡنَ در ضَالِّیۡنَ۔

(حروف غیر فصیحه را حروف مستهجنه نیز خوانند۔ و این حروف در قرآن مجید و کلام فصیح نیامده است سله)

[illegible]

[illegible]

[illegible]

صفات حروف

حروف هجا را باعتبار صفات انواع بسیار است ومشهور بیست ۲۰ نوع است حسب تفصیل ذیل-

حروف انواع	تعداد حروف انواع	تعریف انواع	اسمای انواع	نمبر
ظل قو ربض اذ غزا جند مطیع-	۱۹	حرفیکه وقت خواندنش دم از جریان ببندد اگرچه متحرک خوانده شود-	مجهوره	۱
ستشحثک خصفه	۱۰	حرفیکه وقت خواندنش دم از جریان نبندد اگرچه ساکن خوانده شود-	مهموسه	۲

نمبر	اسم انواع	تعریف انواع	تعداد حروف انواع	مجموعه حروف انواع
۳	شدیده	حرفیکه صوتش وقت ساکن خواندنش از جریان آمیند	۸	أجدك قطبت ـ
۴	رخوه	حرفیکه صوتش وقت ساکن خواندنش جاری ماند	۱۳	خسّ شخص هزّ فظّ غضّ ثذ
۵	متوسطه	حرفیکه میان شدیده و رخوه بود	۸	لم یروعنا
۶	مطبقه	حرفیکه زبان را وقت خواندنش بر حنک بالا منطبق و چسپان گرداند	۴	صضّ طظّ ـ
۷	منفتحه	حرفیکه ضد مطبقه باشد	۲۵	سنشدا حجتك بذل فثم آخا فهر عزّ غوى
۸	مستعلیه	حرفیکه زبان را وقت خواندنش بسمت جانب حنک بالا برآرد	۷	صضّ طظّ خفق
۹	منخفضه	حرفیکه ضد مستعلیه باشد	۲۲	سنشدا حجتك اعثيت بذل وازع هم ـ

ومعنی وجه تسمیه مستعلیه آنست که استعلا بمعنی بلندیست و وقت خواندن این حروف زبان جانب بالا بلند میشود ۱۲ لطائف

و ذلاقت یعنی فصاحت

و دخفت در کلام است

نمبر	اسامی انواع	تعریف انواع	تعداد حروف انواع	مجموع حروف انواع
۱۰	حروف الذلاقة	حرفیکه هیچ یکے از رباعی وخماسی خالی ازان نباشد	۶	مُر بنفل
۱۱	مُصمتة	حرفیکه ضد حرف الذلاقه باشد	۲۳	سیثشد جحتک دضظ هو طائع غث زخ قص ـ
۱۲	حروف القلقلة	حرفیکه وقت خواندنش در انها در حالت وقف زبان را ضغطه بود ـ فشار ۱۲	۵	قد طبج
۱۳	صفیریه	حرفیکه صوتش وقت خواندنش مشابه صوت صفیر بود ـ آواز مرغ ۱۲	۳	سزص ـ
۱۴	لینیه	حروف علت ـ	۳	وای ـ
۱۵	منحرف	حرفیکه زبان وقت خواندنش بجانب اندرون حنک به گردد ـ	۱	ل
۱۶	مکرر	حرفیکه کناره زبان وقت خواندنش گویا باربار بشکوخد ـ بلغزد ۱۲	۱	ر

یعنی برخیزد و پس بلغزد بازه بلغزد و پس باز برخیزد ۱۲

نمبر	اسمی انواع	تعریف انواع	تعداد حروف	مجموع حروف انواع
۱۷	مُهْتُوت	حرفی سبک که شتاب و سلاست بر زبان آنده شود	۱	ت یا ہ
۱۸	مُسْتَطِیل	حرفیکه مخرجش درازی داشته باشد۔	۱	ض
۱۹	مُتَفَشِّی	حرفیکه صوتش تفشی و انتشار داشته باشد	۱	ش
۲۰	مُوَقَّف	حرفیکه بدان تا فیف کنند	۱	ف

(چون بیان مخارج و صفات حروف که موقوف علیہ ادغام متقاربین بود شنیدید۔ اکنون بیان ادغام متقاربین بشنوید)۔

طریق ادغام متقاربین آنست که اولاً متقاربین را بابدال یکی با دیگری متماثلین گردانند پس ادغام کنند وقیاس درین ابدال آنست که حرف اول را بثانی بدل کنند (لَبِثتُّ که در اصل لَبِثْتُ بود)

لیکن ۲ صورت ازین قیاس مستثنی است که دران هر دو صورت ثانی را باول بدل کنند (۱) حرف اول اخف از ثانی بود (اِذْ جَّعُوْدًا۔ اِذْ جَّاذِہٖ که

در اصل إِذْ بَجَ۔ عَتُوْدًا و إِذْ بَجَ هٰذِهٖ بود) (۲) حرف
اول فضیلتی داشته باشد که حفظ آن ضروری ست
و ثانی ازان فضیلت عاری وہم زائد بوده باشد
(اِسَّمَعَ اصله اِسْتَمَعَ)
گوش داشت ۱۲

ادغام ممتنع

ق ۸۸ ادغام متقاربین در یک کلمه اگر موجب التباس
آن کلمه بکلمهٔ دیگر باشد ممتنع ست (وَطَدَ و وَتَدَ که
ادغام درینها موجب التباس ست بودَّ معنی وَطَدَ استوار
کرد۔ ومعنی وَتَدَ میخ زد۔ ومعنی وَدَّ دوست داشت)

ق ۸۹ ادغام حرف حلقی در حرف حلقی دیگر که ازان
اسفل ست بجانب سینه نیز ممتنع ست (شَمَخَ اَحَدُهُمْ)
بلند شد یکی ازیشان
لیکن ادغام حا در عین و ها ازین منع مستثنی است
(کما فی اِذْ بَحَّتُوْدًا و اِذْ بَحّاذِهٖ)

ق ۹۰ ادغام حرف (ضَوِیَ مِشْفَرٍ) در متقارب اینها
نیز ممتنع ست (لِبَعْضِ شَاْنِهِمْ ۔ اِغْفِرْ لِیْ ۔ نَخْسِفْ
بِهِمُ ۔ عَلٰی مَرْیَمَ بُهْتَانًا ۔ ذِی الْعَرْشِ سَبِیْلًا) لیکن

ادغام میان واو و یا ازین منع[۹۵] مستثنی است (سیّدٌ ازجانبین ۱۲
مرمیٌّ که در اصل سیوِدٌ - و مرمویٌ بود)

ادغام جائز

ق [۹۱] ادغام ہا و عین در حا جائز ست (اِجْبَهْ حّرامیًّا - اِرْفَعْ حّاتِمًا)

ق [۹۲] ادغام عین و حا در غین و خا نیز جائز ست (اِدْفَعْ غُلَامَكَ - اِسْمَعْ خَالِدًا - اِذْبَحْ غَنَمَكَ - اِنْصَحْ خَالِدًا -)

ق [۹۳] ادغام میان غین و خا از جانبین نیز جائز ست (اِدْمَغْ خَصْمَكَ - اِسْلَخْ غَنَمَكَ -)

ق [۹۴] ادغام جیم در شین نیز جائز ست (اَخْرِجْ شَاةً)

ق [۹۵] ادغام با در میم و فا نیز جائز ست (اِرْكَبْ مَعَنَا - اِذْهَبْ فَرِحًا)

ق [۹۶] ادغام میان قاف و کاف از جانبین نیز جائز ست (اَلَمْ نَخْلُقْكُمْ - لَكَ قَالَ -)

اصلہ لک قال ۱۲

[۹۵] زیرا که ادغام میان واو و یا موجب زوال فضیلت مدّ لین نیست ۱۲

ق[۹۷] ادغام میانِ حروف (تثلیث ذطظ) [ثلثہ] از ہر جانب جائز ست [شستگانہ ۱۲] (اُسْكُتْ ثَّابِتُ - اُسْكُتْ دَّارِمُ - اُسْكُتْ ذَّابِلُ - اُسْكُتْ طَّرِيدُ - اُسْكُتْ ظَّالِمُ - وعلیٰ ہذا القیاس) -

ق[۹۸] ادغام این حروف شستگانہ در ہر سہ صفیریہ [یعنی تا ثا دال ذال طا ظا ۱۲] نیز جائز ست (اُسْكُتْ صَّابِرُ - اُسْكُتْ سِّنَانُ - اُسْكُتْ زَّائِرُ - وبرین قیاس)

ق[۹۹] ادغام میان ہر سہ صفیریہ نیز جائز ست [قدس ۱۲] (خَلَصْ زَّائِرُ - خَلَصْ سَّائِرُ - بَرَزْ صَّالِحُ - رَكَزْ سِّنَانَ - جَلَسْ صَّاعِدُ - جَلَسْ زَّائِرُ -

ق[۱۰۰] ادغام حروف مطبقہ در غیر مطبقہ نیز جائز ست [با اعدام اطباق ۱۲] لیکن اخفا[۱۰۱] افصح ست [با ابقای اطباق ۱۲] (حَرَصْتَّ - فَرَطْتَّ - اَحَطْتُّ - حَفِظْتَّ)

ادغام جائز و واجب

ق[۱۰۲] چون حرف مطبقہ [صض طظ ۱۲] در فای افتعال افتد واجب ست کہ تای افتعال را بطا بدل کنند

یعنی ادغام ... حروف شستگانہ ... صحیح ... یعنی جائز است ادغام حروف ... یعنی اگر حرف مطبقہ در غیر مطبقہ جائز است با اعدام اطباق یعنی اخفا ... لیکن اخفا یعنی اخفا غیر مطبقہ حروف مطبقہ در غیر مطبقہ افصح از ... با ابقای اطباق قال ابن الحاجب ... ادغام ... صحیح ... الاطباق ادغام صحیح ... بل هو اخفاء ... بالادغام لشبهه به ۱۲

وبعد ابدال ادغام صاد وضاد در طا جائز ست
با ابدال طا بصاد وضاد (اِصَّبَرَ - اِضَّرَبَ -
در اِصْطَبَرَ و اِضْطَرَبَ) و ادغام طا در طا (اِطَّلَبَ در اِطْطَلَبَ) و ادغام میان ظا و طا از
جانبین جائز - (اِطَّلَمَ - اِظَّلَمَ - در اِظْطَلَمَ -)
ق چون دال - ذال - زا - در فاى افتعال افتد
واجب ست که تاى افتعال را بدال بدل کنند - وبعد
ابدال ادغام دال در دال واجب ست (اِدَّانَ -
در اِدْدَانَ) و ادغام میان ذال و دال از جانبین
جائز (اِدَّکَرَ - اِذَّکَرَ - در اِذْدَکَرَ) و ادغام زا در
دال هم جائز با بدال دال بزا (اِزَّانَ - در اِزْدَانَ)
ق چون تاى مثلثه در فاى افتعال افتد جائز ست
که تاى افتعال را بثا بدل کنند یا ثا را بتا - وبعد
ابدال ادغام واجب (اِثَّارَ - اِتَّارَ - در اِثْتَارَ -)
ق چون یکی از حروف (جث - دشض -
ذسص زطظ) در عین افتعال افتد جائز ست

که تای افتعال را بآن حرف بدل کنند- وبعد ابدال
ادغام واجب- وروا ست که فا یا عین یا هر دو را
در ماضی وصرف فا را در مضارع وامر ومصدر و
اسم فاعل و اسم مفعول فتحه دهند یا کسره (رَثَّدَ-
رِثَّدَ- رَثِّدَ- رِثِّدَ (در اِرْتَثَدَ) یَرَثِّدُ-
یَرِثِّدُ (در یَرْتَثِدُ) رَثِّدْ- رِثِّدْ (در اِرْتَثِدْ)
رَثَّادً- رِثَّادً (در اِرْتِثَادً) مُرَثِّدٌ- مُرِثِّدٌ-
(در مُرْتَثِدٌ) مُرَثَّدٌ- مُرِثَّدٌ (در مُرْتَثَدٌ)
وقس علی هذا امثلة باقی الحروف)

ق ١٠٥ چون یکی از حروف یازده گانه مذکوره در فای
تفعل یا تفاعل افتد روا ست که تای تفعل و
تفاعل را بآن حرف بدل کنند. وبعد ابدال ادغام
واجب ست باجتلاب همزهٔ وصل در ماضی ومصدر
وامر (اِثَّرَّدَ- یَثَّرَّدُ- اِثَّرُّدًا- مُثَّرِّدٌ- اِثَّرَّدْ-
اِثَّاقَلَ- یَثَّاقَلُ- اِثَّاقُلًا- مُثَّاقِلٌ-
اِثَّاقَلْ) وعلی هذا فقس امثلة البواقی-

ق ۱۰۶ چون یکی از تا و را و نون - یا یکی از حروف یازده گانه مذکوره بالا سوای جیم بعد لام ال افتد واجب ست که لام ال را بآن حرف بدل کرده ادغام کنند (اَلتَّاءُ - اَلثَّاءُ - اَلدَّالُ - اَلذَّالُ - اَلرَّاءُ - اَلزَّاءُ - اَلسِّیْنُ - اَلشِّیْنُ - اَلصَّادُ - اَلضَّادُ - اَلطَّاءُ - اَلظَّاءُ - اَلنُّوْنُ) -

ق ۱۰۷ چون یکی از حروف سیزده گانه مذکوره بالا بعد لام ساکن غیر لام ال افتد جائز ست که آن لام را بآن حرف بدل کنند - اما در را که بعد لام هَلْ یا بَلْ یا قُلْ افتد ابدال واجب ست - و در هر دو صورت بعد ابدال ادغام واجب ست (بَلْ تُعْطَى - هَلْ دُعِیْتَ - قُلْ رَّبِّیْ و قس علی هذا) -

ق ۱۰۸ چون نون ساکن قبل یکی از حروف (یرمول) افتد واجب ست که آن نون را بآن حرف بدل کرده ادغام کنند (مَنْ یَّشَاءُ -

یعنی بغیر حالت سکون اما در حالت سکون واجب ۱۲

بیت ۱۲

بَلْ ثَّابِتٌ - بَلْ تَمَّ - بَلْ دَّارٌ - بَلْ ذَّاهِبٌ - بَلْ رَّاحِلٌ - بَلْ زَّائِرٌ - بَلْ سَّائِرٌ - بَلْ شَّاعِرٌ - بَلْ صَّابِرٌ - بَلْ ضَّامِنٌ - بَلْ طَّالِبٌ - بَلْ ظَّاهِرٌ - بَلْ نَّاصِرٌ ۱۲

مِنْ رَّبِّهٖ - مِنْ مَّآءٍ - مِنْ وَّالٍ - مِنْ لَّدُنْهُ) -

(اما در واو و یا ابقای غنهٔ نون افصح ست)

ق ۱۰ چون نون ساکن قبل بای موحده افتد واجب ست که نون را بمیم بدل کنند (عَنْبَرٌ مِنْ بَعْدُ)

ق ۱۱ چون نون ساکن قبل یکی از حروف پانزده گانه
جَ ثَ تَ دَ شَ ضَ ذَ سَ صَ زَ طَ ظَ فَ قَ كَ
افتد نون را اخفا کنند (اَنْتَ - جِنْتُ - اَنْجَيْنَا - سُنْدُسٌ - اَنْذَرْتَهُمْ وعلی ہذا القیاس) -

هذا والحمد لله رب العلمين والصلوة والسلام على خير خلقه محمد وآله وصحبه اجمعين ٥٥٥

شل اُنزل - تنسون - ينشرون - منصبٌ - متطيلين - من ضعف - مُنْشَلم - انفسکم - ينطقون - منها - من قال - منْكُم